

DenkWijzer

Thema: Kostbare, kwetsbare vrijheid

Vrijheid van onderwijs: recht en opdracht

De schoolstrijd van Groen van Prinsterer

Wanneer gaat de Verlichting uit?

En verder:

Uitgebreide reacties op artikel over christelijke presentie

Nieuwe versie artikel 'Bijbel en geweld'

Boekbesprekingen over waarden, relaties en moslims

5

JAARGANG 5 | NUMMER 5 | DECEMBER 2005

STUDIEBLAD VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
EN DE BESTUURDERSVERENIGING VAN DE CHRISTENUNIE

 ChristenUnie

DenkWijzer

studieblad van de ChristenUnie
jaargang 5, nummer 5, december 2005

Oplage: 2600
ISSN-nummer: 1568-5845

DenkWijzer is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de *mr. G. Groen van Prinsterer stichting*) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Kosten

- abonnement: € 16,- per jaar (jongeren tot en met 26 jaar betalen slechts € 11,-).
- donateurschap: minimum donatie is € 28,- per jaar, jongeren € 16,-. U krijgt daarvoor naast vijf nummers van *DenkWijzer* ook enkele andere publicaties, informatie over allerlei activiteiten, gratis toegang tot bijeenkomsten en u kunt deelnemen aan onze KennisNetWerken.
- losse nummers van *DenkWijzer*: € 4,- per stuk (exclusief verzendkosten).

DenkWijzer verschijnt op de tweede zaterdag van februari, april, juni, oktober en december

**Deadline kopij volgende nummer:
maandag 9 januari 2006**

Redactie:

Jan Post (hoofredacteur), Henk Visser (namens bestuurders), Pieter Grinwis (namens Tweede Kamerfractie) en Erik van Dijk (eindredacteur).

Vormgeving:

Douglas Design BNO, www.douglasdesign.nl

Druk:

Koninklijke BDU Grafisch Bedrijf B.V.

Uitgave, redactie en administratie:

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie
Postbus 439 • 3800 AK AMERSFOORT
Tel.: 033 - 422 69 60
Fax: 033 - 422 69 68
Email: denkwijzer@christenunie.nl
of wi@christenunie.nl

www.wi.christenunie.nl

www.bestuurders.christenunie.nl

Rabobank rekening nummer 1230 18250

DenkWijzer verwelkomt bijdragen van lezers. Wilt u daarvoor eerst even contact met ons opnemen?

Copyright ChristenUnie 2005

Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

4

Verhit vragenuurtje

Het vragenuurtje van 24 mei jl. werd een uurtje dat we ons nog lang zullen heugen. Met ongekende felheid werd door de woordvoerders van de seculiere partijen de aanval ingezet op minister Van der Hoeven, die het volgens hen had gewaagd te zagen aan de stoelpoten van de 'almachtige' evolutietheorie. De felheid was verbijsterend. Alsof ze waren geraakt in hun diepste religieuze overtuiging. Een verslag van Tweede Kamerfractiemedewerker Pieter Grinwis.

6

Vrijheid van onderwijs: recht en opdracht

Het onderwijs is één van de onderwerpen die het meest tot politieke strijd aanleiding geven. Dat was zo in de 19e eeuw, toen als het ware een tweede tachtigjarige oorlog, maar nu met vreedzame middelen, werd gestreden. Na de vrijheid van godsdienst moest ook de vrijheid van onderwijs verzekerd worden. Maar ook na de pacificatie van 1917 was de onderwijsvrijheid geen rustig bezit. Dat is ook nu niet het geval, getuige de vele pleidooien om deze vrijheid in te perken of zelfs af te schaffen. Wat zit daar achter? En waar staan wij in deze discussies? Een artikel door Gert Schutte.

10

Vrijheid voor eigen identiteit

In de discussies over de toekomst van het Nederlandse onderwijs zijn zorgwekkende verschijnselen op te merken. Om de discussie goed te kunnen plaatsen is het goed weer eens te luisteren naar 'de stem van het verleden'. Hoe zat het met die befaamde schoolstrijd in de 19de eeuw? En welke houding namen Guillaume Groen van Prinsterer en zijn antirevolutionairen aan in het onderwijsdebat met liberalen, katholieken en conservatieven? Een artikel van historicus Veldman.

23

Reacties op het artikel**"Van bolwerkmodel naar incarnatie"**

In het *DenkWijzer*-nummer van juni 2005 schreef Reinier Koppelaar, voormalig beleidsmedewerker van de ChristenUnie-fractie in de Tweede Kamer en intussen kerkelijk opbouwwerker in Indonesië, een artikel over christelijke presentie in deze post-moderne samenleving. Gevraagd en ongevraagd zijn daar enkele reacties op geschreven, o.a. door ir. J. v.d. Graaf en prof. dr. A.v.d.Beek. Zes pagina's discussie!

Herhaling artikel Velema

Op p.19-22 vindt u nogmaals het artikel *Bijbel en geweld* van ds. A. Velema. In het vorige nummer waren in dat artikel twee verdwaalde passages uit het juni-nummer terecht gekomen. Bij deze van het opmaak-bureau en de eindredacteur excuses aan auteur en lezers. Het artikel staat in dit nummer overigens met opzet precies in het midden, rond de nietjes, zodat u het er eventueel uit kunt halen en in het vorige nummer kunt invoegen.

Kostbare, kwetsbare vrijheid

Door Erik van Dijk, eindredacteur

“Het meest sprekend kwam het Verlichtingsfundamentalisme tot uiting in dat gênante debatje tijdens het vragenuurtje van 24 mei, over de opportuniteit van een wetenschappelijk debat over Intelligent Design. Ik heb dat persoonlijk vanuit het oogpunt van parlementair-democratische mores en een respectvol met elkaar omgaan als een treurig dieptepunt ervaren. Daar kwam bij een aantal democraten de eigen totalitaire waarheidspretentie onder het dunne vernislaagje van tolerantie vandaan. Hier sprak de elite van de ‘umma der verlichten’ haar geloofsbelijdenis uit en alle simpele zielen die nog in de duisternis van een eenvoudig geloof in een Schepper wandelen wisten weer dat ze van de kerk van de Verlichting niet veel meer te verwachten hebben dan dédain en op z’n best meewarigheid.”

André Rouvoet op 22 november 2005 bij de presentatie van het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005

Zie: <http://www.tweedekamer.christenunie.nl/nieuws.php?tekstId=1231>

Niet alleen André Rouvoet haalde fel uit naar de voorvechters van de Verlichtingsideologie, ook een andere fractievoorzitter van de ChristenUnie, Egbert Schuurman hield op diezelfde dag bij de Algemene Beschouwingen in de Eerste Kamer een opvallend stevig en vergelijkbaar betoog. Zijn bijdrage is te lezen op <http://eerstekamer.christenunie.nl/nieuws.php?tekstId=18>. Een aantal elementen komen ook terug in het interview met hem op p.6 en verder.

Het debatje waar André Rouvoet hierboven aan refereert en waarvan u een verslag op de volgende twee pagina's vindt was de concrete aanleiding voor de redactie van DenkWijzer om dit nummer aan onderwijs en vrijheid te wijden.

In allerlei kranten, televisieprogramma's, conferenties en Kamerdebatten wordt stevig gediscussieerd over het bijzonder onderwijs. Soms gaat het alleen om het islamitisch onderwijs, steeds vaker om het hele bijzonder onderwijs. Verschillende partijen, waaronder ook de nieuwe partij van Peter R de Vries, pleiten voor inperkingen van de vrijheid van onderwijs.

Een goede discussie over het bijzonder onderwijs is heel belangrijk en zinvol, maar helaas zit deze vol misverstanden, vooroordelen, voetangels en klemmen. In dit nummer stippen we er een paar aan:

- Er is in ons land grote verlegenheid met moslims en vooral fundamentalistische moslims. Nog steeds durven de voormalige multiculturalisten niet volmondig te erkennen dat we het decennia lang fout hebben gedaan (zie hiervoor zeker ook de recensie door Gert-Jan Segers op p.34 en 35). Hadden we ooit wel het recht op onderwijs in de eigen richting moeten toekennen aan de moslims? Onvoorwaardelijk? Egbert Schuurman durft daar in het interview kritische vragen bij te stellen.

- Er is veel onbegrip over de rol van geloof en godsdienst in de samenleving en de scheiding van kerk en staat. Dat geloof en wetenschap samen kunnen gaan is bijna onbestaanbaar voor de linkse en liberale volgelingen van de Verlichting. In het interview met Schuurman gaan we ook daar uitgebreid op in.
- We moeten beducht zijn voor elke aantasting van de grondwettelijke vrijheden. Het gaat dan nog niet alleen om de inperking van persoonlijke vrijheden in het kader van terrorismebestrijding, maar vooral om aantasting van de vrijheid van godsdienst, onderwijs en vereniging. Die vrijheden zijn een ondersteuning van een rijk geschakeerd maatschappelijk middenveld, waarin ruimte is voor verschillende overtuigingen. Die kostbare vrijheid en ruimte moet gekoesterd worden. Om de aanvallen op het bijzonder onderwijs echter effectief af te kunnen slaan, moet de identiteit van scholen wel echt wat voorstellen. Over ontstaansgeschiedenis en toekomstperspectief van het bijzonder onderwijs gaan de artikelen van Schutte en Veldman (p.10-17).
- In de discussie n.a.v. het artikel van Reiner Koppelaar (p.23-28) blijkt onder meer dat christenen zich sinds de schoolstrijd misschien wel heel erg zijn gaan opsluiten in allerlei eigen organisaties. Zijn christenen nog wel zoutend zout? Zo niet, moeten de christenen dan weer de publieke ruimte, de openbare scholen en algemene vakbonden worden ingejaagd? Of moeten kerken, scholen en organisaties zelf hun verantwoordelijkheid voor de samenleving weer nieuwe vorm en inhoud gaan geven? Misschien is dát wel het antwoord. Misschien is dat zelfs wel hun plicht. En misschien mag of moet dat juist ook van islamitische organisaties en scholen geëist worden.

Verhit vragenuurtje

Door Pieter Grinwis

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Maria van der Hoeven, gooide dit voorjaar de knuppel in het hoenderhok. Naar aanleiding van een gesprek dat zij had met de Delftse nano-technoloog Cees Dekker liet ze zich in haar weblog¹ positief uit over hoe deze hoogleraar zijn persoonlijk geloof combineert met wetenschapsbeoefening. Concreet spitste de bewindsvrouw dat toe op Intelligent Design, waar ze en passant aan toevoegde zelf evenmin in 'toeval' te geloven. Hiermee was de discussie over schepping, evolutie en Intelligent Design geopend.

Maar de minister ging nog een stap verder. Zij zag namelijk mogelijkheden voor het "academisch debat" en om zo "wetenschappers van verschillende geloofsrichtingen" met elkaar te verbinden en uiteindelijk zou dit misschien zelfs toegepast kunnen worden op scholen met als uiteindelijk doel om meer begrip en respect voor elkaars opvattingen tot stand te brengen².

Dit werkte als een rode lap op een stier. Ronald Plasterk, een darwinist in optima forma, ging er dan ook flink tegen tekeer in het tv-programma Buitenhof. En na een interview dat de minister van OC&W aan de Volkskrant³ gaf, was voor Kamerlid Azough (GroenLinks) de tijd aangebroken om mondelinge vragen te stellen aan deze minister.

Het vragenuurtje van 24 mei jl. werd een uurtje dat we ons nog lang zullen heugen. Met ongekende felheid werd door de woordvoerders van de seculiere partijen de aanval ingezet

op minister Van der Hoeven, die het volgens hen had gewaagd te zagen aan de stoelpoten van de 'almachtige' evolutietheorie. De felheid was verbijsterend. Alsof ze waren geraakt in hun diepste religieuze overtuiging.

In het vervolg van dit artikel zal ik vooral een weergave geven van het verloop van het interruptiedebatje, dat zich ontspon tijdens dit vragenuurtje, waarbij ik zo veel mogelijk de Kamerleden en Minister zelf aan het woord laat. In het vervolg van dit nummer van DenkWijzer wordt ingegaan op de fundamentele discussies die onder dit debat schuil gaan, namelijk over de relatie tussen geloven en wetenschap⁴ en over artikel 23 van onze Grondwet.

Verslag vragenuurtje

Mevrouw Azough vraagt op kritische toon om opheldering. Minister Van der Hoeven betoogt vervolgens dat haar opmerkingen moeten worden gezien als een pleidooi om in de ontmoeting van cultuur en religie meer respect en begrip voor elkaars opvattingen te betrachten. Verder niets. "De verschillende ontstaanstheorieën zijn en blijven onderdeel van de eindtermen biologie, zoals die op dit moment vastliggen. Ik hoop dat die ontmoeting tussen wetenschap, religie en samenleving inderdaad vorm krijgt en dat het respect voor de verschillende standpunten zal groeien. Ik ga ervan uit dat de vruchten daarvan hun vertaling vinden in het respect in de klas of de collegezaal."

Azough in reactie: "Ik vind het eerlijk gezegd ontoelaatbaar dat zij de discussie over integratie en emancipatie in de Nederlandse samenleving gebruikt om een eigen interesse, een particuliere opvatting over ontwerptheorie

enerzijds en evolutietheorie anderzijds, te benadrukken." En studenten die anders denken "behoren niet te worden gesteund door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap die eigenlijk zegt dat deze studenten misschien wel gelijk hebben en dat de evolutietheorie maar een theorie is. Ik vind dat dit niet kan."

Het is inmiddels druk geworden bij de interruptiemicrofoons. De heer Bakker (D66) doet er nog een schepje bovenop: "Hoe vertel je iemand dat de aarde niet meer rond is, is kennelijk een vraag die de minister ten diepste bezighoudt. Als het daar bij bleef, was het nog tot daaraan toe. Zij maakt er echter een buitengewoon serieuze zaak van. Zij zegt dat er mensen zijn die moeite hebben met de stand van de wetenschap op dit punt en dat zij daar begrip voor wil tonen. Het kan toch niet zo zijn dat godsdienstige opvattingen van wie dan ook bepalen wat de inhoud is van een lesprogramma voor biologie, geschiedenis of economie? Het kan toch niet zo zijn dat geloof en wetenschap op dat punt gelijkwaardige pijlers zijn? Het kan toch niet zo zijn

dat de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in functie aansluiting zoekt bij een door serieuze wetenschappers als marginaal, obscuur en pseudo-wetenschappelijk aangeduid gezelschap van fundamentalistische stromingen in de Verenigde Staten? Wat is de volgende stap? Is de volgende stap dat wij kinderen gaan vertellen dat zij door de ooievaar zijn gebracht of is die stap dat wij de wetenschap uit de naam van het ministerie schrappen?”

Minister Van der Hoeven reageert zo langzamerhand verbijsterd: *“Ik vind het ongelooflijk tot wat voor felle reacties het interview aanleiding geeft. Mijn antwoord op de vragen van de heer Bakker is heel simpel: nee, nee, nee, nee.”*

Dan is het tijd geworden voor een tegengeluid uit de Kamer. De heer Van der Vlies (SGP) bijt het spits af: *“Voorzitter. Ik sta mij hier al enige tijd bijzonder te verbazen. Ik vind het werkelijk onvolwassen en onvoldragen zoals sommige van mijn overigens zeer gewaardeerde collega's op dit thema reageren. Ik vind het een kwestie van koudwatervrees. De minister zoekt verbinding tussen visies binnen de wetenschap die uiteraard geworteld kunnen zijn in een geloofsovertuiging. Dit is in alle tijden zo geweest; daar hoeven wij niet voor weg te lopen. Het rijke van ons bestel is juist dat dit een plaats heeft binnen ons bestel. Ik weiger mij als creationist in het dilemma creationist versus evolutionist buiten het speelveld van onderwijs en wetenschap te doen plaatsen. Alsof dat niet te harmoniëren zou zijn!*

Het zal alleen toch niet zo zijn dat wij in ons land en binnen onze rechtsregels de vrijheid ontnemen aan degenen die behoefte hebben aan het verbinden van een ethisch oordeel aan bepaalde opvattingen? De meest geavanceerde wetenschappers doen dat. Het zijn namelijk geen dichte puzzels. Alle wetenschappers – creationisten of evolutionisten – erkennen dat er losse

einden zijn. Daarover gaat de discussie. Het zou werkelijk conservatief zijn als wij die discussie niet ondergingen en voerden. Daarvoor zoekt de minister ruimte. Wij steunen haar daarbij.”

Minister Van der Hoeven reageert dankbaar en met instemming op de interruptie van Van der Vlies. Dat is voor mevrouw Vergeer (SP) weer een aanleiding om in eigen bewoordingen min of meer de vragen van GroenLinks, LPF, D66 en de PvdA te herhalen. Ze vraagt zich af waarom de scheppingsgedachte eigenlijk moet worden geleerd in de biologieles. Het is duidelijk dat volgens haar de scheping alleen thuishoort bij het vak levensbeschouwing.

Arie Slob (ChristenUnie) begint zijn interruptie met zijn bewondering uit te spreken voor mensen die geloven in een evolutietheorie. *“Zelf geloof ik dat je daar meer geloof voor nodig hebt dan wanneer je gelooft in een persoonlijke God die de hemel en de aarde heeft geschapen, maar dit terzijde. Mijn vraag aan de minister luidt, of zij mijn verbazing deelt over de reacties die zijn losgekomen en over de reflectie hier in de Kamer, wanneer zij vraagt om een debat en een uitwisseling van gedachten over dit onderwerp, met name uit de hoek van Kamerleden die zich in het verleden vaak hebben beroepen op ruimte voor debat, vrijheid van meningsuiting en alles wat daarbij hoort.”*

Minister Van der Hoeven deelt de verbazing van het lid Slob helemaal. Maar het interruptiedebat is nog niet afgelopen. Ook de heer Balemans

(VVD) doet nog een duit in het zakje. In zijn interruptie wrijft hij de minister onder de neus dat ze weer eens iets van boven oplegt. Minister Van der Hoeven – zo langzamerhand moedeloos – reageert: *“Ik begin met dezelfde opmerking als ik in de richting van mevrouw Vergeer heb gemaakt. Ik heb soms het gevoel dat wel de vragen worden gesteld, maar dat de antwoorden er niet toe doen. Dat vind ik erg jammer. Ik ga niet tornen aan eindtermen en kerndoelen.”*

Afrondend

Het is u waarschijnlijk wel duidelijk geworden dat het vaak zo rustige vragenuur deze keer op een niet gebruikelijke wijze verliep. De spanning, die om het interruptiedebat heen hing, was voelbaar. Het *dédain*, waarmee veel seculiere volksvertegenwoordigers spraken, was verontrustend. ‘Paarse’ tijden leken te herleven. Anderzijds was het bemoedigend om te zien hoe minister Van der Hoeven in het debat ‘haar poot stijf hield’.

Uiteindelijk is er eind juni nog een Kamerdebat gevoerd over wetenschap en religie in het onderwijs⁵. Het liep allemaal met een sisser af. De meeste woordvoerders waren namelijk een stuk minder opgewonden dan een maand daarvoor. Dat betekent natuurlijk niet dat het debat over de relatie tussen geloven en wetenschap daarmee is afgelopen. En ook het huidige artikel 23 van de Grondwet is geen onbestreden bezit geworden, integendeel. Duidelijk is dat christelijke politici, als het om deze thema's gaat, meer dan ooit op hun *qui vive* dienen te zijn.

De hele tekst van dit debat is te vinden bij de internet-versie van dit artikel op www.wi.christenunie.nl

1 Weblog van Minister Van der Hoeven, 1 maart 2005:

http://www2.minocw.nl/bewindslieden/weekboek_m.jsp?year=2005&week=9#focus

2 In antwoord op schriftelijke vragen van het Kamerlid Kraneveldt (LPF) over haar uitlatingen in haar weblog van 1 maart 2005 met betrekking tot de Intelligent Design (ID)-gedachte; Aanhangsel Handelingen II, nr. 1584, vergaderjaar 2004-2005.

3 De Volkskrant, 21 mei 2005, *De evolutietheorie is niet compleet*.

4 Wie zich verder wil belezen, wijs ik op: Cees Dekker, Ronald Meester en René van Woudenberg (red.), 2005,

Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp? Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie, Uitgeverij Ten Have, Kampen.

5 Handelingen II, nr. 98, vergaderjaar 2004-2005.

Wanneer gaat de Verlichting uit?

Door Erik van Dijk

In de voorgaande pagina's hebben wij u een indruk gegeven van het debat in de Tweede Kamer over Intelligent Design (ID), Schepping en evolutie. Voor een nadere duiding van dit debat en vooral van wat daar allemaal achter zit, sprak ik met prof.dr.ir. E. Schuurman, ChristenUnie-senator en bijzonder hoogleraar reformatorische wijsbegeerte.

Ik dien de Heer met vreugde.

Was het nu verstandig van minister V.d. Hoeven om een debat te willen stimuleren over ID? En hoort dat wel bij haar rol als minister?

De minister heeft steeds een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de politiek en het wetenschappelijk onderwijs. Ze wilde geen politiek debat, maar een wetenschappelijk debat.

Zij zei: 'Als politiek subsidiëren wij het onderwijs in al z'n vormen. Nu is er wereldwijd een nieuwe ontwikkeling. Ik wil me ervoor inzetten dat de onderwijswereld daarover in debat gaat.'

D66-ers, GroenLinksers en VVD-ers als Van Aartsen halen elke keer de scheiding van kerk en staat erbij, als je vanuit je geloof spreekt. Ze hebben niet in de gaten dat zij zelf ook een geloof aanhangen, het Verlichtingsgeloof en daarmee verbonden het evolutiegeloof. Door die bril kijken zij. Dat is best te respecteren. Het probleem is alleen dat zij het zelf niet door hebben en erkennen.

Zij denken onbevooroordeeld te zijn. Als je nu maar voldoende redelijk bent, dan ziet iedereen de redelijkheid er wel van in. Men heeft niet in de gaten dat het een geloof, een visie, zelfs een hele diepe religieuze overtuiging is. Daarom kunnen ze er zo slecht tegen als mensen zich verzetten tegen de rede als ultieme maatstaf. Dan zie je ook hoe diep het zit. Dat zie je ook in het verzet in filosofische kringen tegen de leerstoelen reformatorische wijsbegeerte. Dan zie je weer dat religieuze overtuigingen en tegenstellingen het diepst gaan, zelfs al zijn mensen het niet van zichzelf bewust. Daar leven ze uit, daar staan ze voor.

In de debatten wordt de scheiding tussen kerk en staat steeds weer opgevoerd als argument. Wat gaat daar nu fout?

Wij zouden in de politiek nog duidelijker moeten maken wat voor ons de scheiding van kerk en staat betekent. In de kerk wordt Gods Woord gebracht, daar wordt gebeden in gemeenschap, daar zijn sacramenten en ambtsdragers, daar is kerkelijke tucht e.d. Dat willen wij echt niet allemaal overplaatsen naar de staat! De kerk heeft z'n eigen gezag, bevoegdheden e.d. binnen de structuur van de kerk. En de staat evenzeer. Dat is de scheiding van kerk en staat. Dat moeten we meer en beter uitleggen. Anderen denken vaak dat scheiding van kerk en staat hetzelfde is als een scheiding tussen geloof en politiek. Maar dat is onmogelijk.

Ook wij willen niet terug naar een situatie waarin kerk en

staat vermengd zijn, maar je kunt van geen enkel mens vragen zijn of haar overtuiging thuis te laten als hij of zij het publieke domein betreedt, zeker niet als je ervan overtuigd bent dat je op het publieke terrein gerechtigheid moet najagen en voor die overtuiging oorsprongen, zelfs goddelijke oorsprongen aanwijst.

Wees blij dát mensen overtuigingen hebben, anders had je alleen maar willekeur.

Zou er maar een minimum van verstaan zijn hierover, dan zouden we politiek beter met elkaar uit de voeten kunnen.

Alsof alleen christenen en moslims een geloof hebben en libertijnen daar helemaal vrij van zijn. Zouden ze dát nu maar eens inzien.

Karl Popper, die toch een echte Verlichtingsdenker was, moest toen het vuur hem na aan de schenen werd gelegd, erkennen: uiteindelijk geloof ik in de rede.

Je kunt niet redelijk (met de rede) aantonen waarom de rede het hoogste is. Ik kan niet redelijk aantonen dat God het hoogste gezag heeft. Zij en ik mogen onze rede gebruiken, maar dat wat een mens uiteindelijk vastigheid en fundering geeft, kun je niet redelijk bevestigen.

Voor 'rede-gelovigen' is het niet te begrijpen dat er voor andere mensen een hogere macht en een absolute waarheid is, waar je je aan onderwerpt ...

De hele werkelijkheid schreeuwt het ons toch toe? De metafysische leegte grijnst ons toch aan? Zij hebben daar toch ook last van? Zij zijn toch ook bang voor de terroristen? Zij zijn toch ook bang voor het kwaad, dat niet binnen de perken te houden is? Wat is dat dan? Maar daar hebben we in Nederland geen fundamentele discussies over. In al die jaren in de Eerste Kamer is het zelden gelukt om op dat niveau te komen.

Waar baseren zij hun keuzes dan op?

Als je vraagt waar de libertijnen hun bronnen van recht hebben en hoe zij bepalen wat recht is, zeggen ze al heel gauw: dat moeten we democratisch vaststellen.

Onze democratie heeft altijd een gemeenschappelijke basis gehad. We wisten samen wat rechtvaardigheid was. Maar dat weten we niet meer. Dat is het probleem. Dan keren ze het om en gaan ze op een redelijke, democratische wijze gezamenlijk vaststellen wat recht is.

Zij denken dat de problemen in onze cultuur nu nog democratisch opgelost kunnen worden, terwijl de democratie ontworteld is! Zij denken dat je met democratie de democratie weer inhoud kunt geven. Dat wordt een grote teleurstelling en een verergering van de chaos die we nu al hebben. Als je die chaos democratisch wilt oplossen zonder te erkennen dat er een recht en gerechtigheid is die boven ons mensen uitgaat, dan zoeken we het zomaar bij een sterke man of vrouw en eindigen we bij dictatuur. Ik heb dat indertijd in voorzichtige bewoordingen bij het

euthanasiedebat gezegd. Ze vielen van alle kanten over me heen. Ze waren woedend.

U refereerde toen aan nazi-Duitsland.

Dat werd uitgelokt in een discussie. Zij wilden mij daar brengen. Ik deed dat zeer genuanceerd. Ik zei nog: er is niemand hier die dat wil, maar uiteindelijk zijn de nazi's wel democratisch aan de macht gekomen. Er moet dus een grond zijn waarop we democratie beoordelen. En is dat dan de redelijkheid?

Hoe komen we hier nu uit?

De mensen die consequent het Verlichtingsdenken volgen zitten er eigenlijk mee in hun maag. Ze zoeken uitvluchten om de problemen van de Verlichting te boven te komen, maar ze doen dat binnen het kader van de Verlichting. Je ziet dat het niet lukt. De Verlichting verandert in haar tegendeel. Horkheimer en Adorno zeiden dat al. De dialectiek van de Verlichting. De Verlichting wordt duisternis. Vrijheid verandert in onvrijheid. Zonder grenzen aan vrijheid wordt redelijkheid onredelijkheid. Het zijn Verlichtingsdenkers zelf die dat inzien. Al twintig jaar geleden schreef één van hen "Wanneer gaat de Verlichting uit?"

Ik denk wel eens dat er rampen nodig zijn voordat we met z'n allen tot bezinning komen. We gaan niet gemakkelijk een nieuwe koers in, niet zonder pijn. Neem het terrorisme. Zij bedreigen het publieke terrein en daar

Ik denk wel eens dat er rampen nodig zijn voordat we met z'n allen tot bezinning komen.

moeten we ons tegen verzetten en beschermen. Toch zou het goed zijn als ook de vraag in politieke discussies zou doorklinken: 'Why do they hate us?' Die vraag is in verschillende publicaties aan de orde geweest. Het meest diepgravend in het boek van Ian Buruma "Occidentalisme – Het Westen in de ogen van zijn vijanden". In de politiek hoor ik hier te weinig over. We moeten ons niet in zelfgenoegzaamheid afkeren van de kritiek die op de Westerse cultuur mogelijk is. Zeker niet omdat in het genoemde boek wordt gezegd dat de oorsprongen van het terrorisme in onze cultuur zelf te vinden zijn. Inderdaad zie je bij de terroristen een diep verzet tegen de hele Westerse wereld. Zij verzetten zich tegen de overmoed en hoogmoed in onze cultuur.

Neem het milieuprobleem. Moet het nog erger worden? Moeten er nog meer orkanen komen voordat Bush het Kyoto-protocol ondertekent? Voordat we anders met technologie omgaan?

In de top van Shell zeggen ze dat er een technologische

doorbraak moet komen, anders lopen we binnen afzienbare tijd vast met de energiebronnen. Zij geloven vast dat die doorbraak er komt. Zo vertrouwen zij op de techniek. Maar als die doorbraak nu een keer niet komt?

Bijzonder onderwijs

De libertijnen lijken het steeds meer op het bijzonder onderwijs gemunt te hebben. Wat moet het bijzonder onderwijs doen om overeind te blijven?

Zij moeten de wettelijke mogelijkheid voor bijzonder onderwijs niet alleen maar gebruiken om bepaalde privileges te krijgen. Dat is te lang gebeurd en het ergert mij soms gruwelijk. Zo schijnheilig. Dat doorzien de tegenstanders toch? Terecht zeggen ze dan: waarom zouden we dat nog langer betalen? We hebben geen behoefte aan bijzonder onderwijs dat alleen maar een beetje fatsoenlijker is dan de rest. Waaruit blijkt je doelstelling? Het komt aan op waarachtigheid.

Het diepste probleem is natuurlijk dat wij rondom de crisis in onze cultuur ook te maken hebben met een crisis in het christendom.

Waar denkt u dat het heengaat met het bijzonder onderwijs en de godsdienstvrijheid?

Als die vrijheden onder druk komen te staan, zullen de problemen in onze cultuur alleen nog maar groter worden. De libertijnen willen een weg op waarvan wij zeggen dat dat uiteindelijk alleen maar onrecht brengt. Dat is hun bedoeling niet, maar het is wel het gevolg. Zij kunnen niet aan anderen allerlei beperkingen van vrijheidsrechten opleggen en intussen de eigen vrijheid ongehinderd willen uitleven. Zij moeten inzien dat ook hun eigen waarachtigheid in het geding is.

Bij het bijzonder onderwijs had u het alleen over christelijk onderwijs. Hoe zit het dan met het islamitisch onderwijs?

Het is het grondwettelijk recht van de moslims om hier eigen scholen te hebben, maar wij hebben wel één ding nagelaten: door dat recht onverkort op hen toe te passen, hebben wij geen recht gedaan aan onze eigen strijd voor de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Wij hebben zonder nadenken de pacificatie ook toegepast op het islamitische onderwijs. Dan zijn we er toch ingelopen met elkaar. Net zo goed als we met elkaar in de valkuil van de multiculturele samenleving zijn gestapt. Nu zitten we met een cultuur zonder ziel, zonder een ankerpunt.

Met de plannen van de VVD en nu ook Peter R de Vries om geen subsidies meer te geven voor religieus onderwijs haal je een streep door de pacificatie.

De strijd voor het bijzonder onderwijs was dus eigenlijk alleen een strijd voor bijzonder christelijk onderwijs? En dat had te maken met de ziel van onze natie?

Ja, met de ziel van onze eeuwenlange cultuur. In onze ongelooflijke naïviteit hebben we gedacht dat we die grote groepen moslims allemaal wel aan konden. Ik heb me er enorm aan geërgerd, dat partijen als D66 zich lange tijd verzetten tegen het christendom, maar de allochtonen omarmden en knuffelden.

Ik heb wel gezegd: jullie weten niet wat je binnen haalt. En nu hebben we er een miljoen ... Ik heb niets tegen die mensen. Ook zij zijn geschapen naar het beeld van God. Er is maar één benadering mogelijk en dat is die van de liefde.

Maar we moeten wel in rekening brengen dat hun geschiedenis een hele andere is dan de geschiedenis waarbinnen wij tot pacificatie zijn gekomen. Dat hebben we nagelaten. Dat hebben ook de christelijke partijen nagelaten, want die dachten: dat is ons recht, dus ook hun recht.

In de boezem van onze eigen Nederlandse cultuur woedt nu een strijd om religieuze overtuigingen, die mensen veel eerder hadden moeten onderkennen. Dit betekent niet dat ik vandaag ook nog nee zeg tegen het islamitisch onderwijs. Zij hebben tientallen jaren van die rechten gebruik kunnen maken. Dat kun je ze niet weer afnemen. Overigens, met de plannen van de VVD en nu ook Peter R de Vries om helemaal geen subsidies meer te geven voor religieus onderwijs haal je een streep door de hele pacificatie.

We hadden moeten zeggen: de pacificatie was tussen staatsonderwijs en christelijk onderwijs, verklaarbaar vanuit onze geschiedenis. We hadden veel gereserveerder tegenover moslimscholen moeten staan. Nu we ze hebben, kun je het niet meer terugdraaien, maar deze constatering heeft wel consequenties voor onze politieke standpunten.

Plichten

En nu?

De ChristenUnie-fracties in Eerste en Tweede Kamer hebben er meer dan eens op aangedrongen om te komen tot een handvest van burgerplichten dat in onze door en door individualistische maatschappij weer enigszins sociale samenhang en evenwicht terug zou kunnen brengen en een bijdrage zou kunnen leveren aan herstel van de publieke moraal.

Ik zie geen andere mogelijkheid meer om in vrede samen te leven, dan door naast rechten ook plichten te gaan vastleggen.

Ik denk dat er een minimumniveau aan plichten moet worden vastgelegd om tot een pacificatie in onze samen-

Het is mede te danken aan de ChristenUnie dat ook de minister-president het niet alleen over rechten, maar ook over plichten heeft. Maar als ik hem vraag naar de politieke verankering en concrete vertaling daarvan, dan blijft het stil.

leving te komen tussen de verschillende religieuze stromingen (inclusief de humanistische libertijnen). Het begint bij acceptatie van onze vrijheids- en grondrechten, maar we moeten ook komen tot maatschappelijke plichten die in het publieke domein door iedereen worden gehonoreerd.

Ik denk dat we moeten beginnen bij de plicht van elke burger om zich te onthouden van het gebruik van geweld in de publieke ruimte. Vervolgens bijvoorbeeld de plicht om bij de vrijheid van meningsuiting ook regels van fatsoen toe te passen. En de plicht om de natuur te beschermen.

Voorheen hielden wij ons vanzelfsprekend aan die plichten, maar nu we in zo'n ingewikkelde situatie terecht zijn gekomen, moet je het op papier zetten. Het is echt het minimum en het is armoe. Het maakt duidelijk dat onze cultuur innerlijk verscheurd is, dat we het niet meer vanzelfsprekend vinden dat rechten en plichten onlosmakelijk bij elkaar horen.

Is de insteek van de plichten nu dé ChristenUnie-insteek in het waarden- en normendebat?

Premier Balkenende krijgt brede steun, zelfs wereldwijd, voor het aanpakken van waarden en normen. Maar wat is nu de politieke uitwerking ervan? Ik heb nog niks gezien! Wat hij nu doet is dat hij van de ChristenUnie overneemt om ook over plichten te spreken, maar ook dat wordt weer niet politiek vertaald. In dit kabinet met VVD en D66 krijgt hij de kans niet. Laat hem dat nu eens gewoon toegeven. "Ik ben het met u eens, maar het lukt me niet".

Ik heb wel eens de suggestie gedaan om een staatscommissie in het leven te roepen met vertegenwoordigers van verschillende levensovertuigingen die met elkaar eens nagaan op welke manier we elkaar maatschappelijk nog vast kunnen houden. Over welke maatschappelijke plichten zouden humanisten, christenen, joden, moslims en anderen het met elkaar eens kunnen worden? En kunnen we dat vastleggen? Historisch was het nodig om de rechten te veroveren op grond van onrecht. Nu is het nodig om met elkaar te werken aan burgerplichten, omdat je ziet dat met gebruikmaking van al die vrijheidsrechten de maatschappij op weg is naar ontbinding. Met een beroep op rechten en vrijheden is onze maatschappij meer en meer een 'permissive society' geworden, een maatschappij waarin alles toelaatbaar is. De sociale samenhang is weg, het publieke domein is verwarring. Daar moeten we wat aan doen.

Zou dat ook implicaties hebben voor de media?

Onze media zijn natuurlijk het toonbeeld van de ontsporing van onze cultuur. Ik griezel daarvan. Er wordt zo geweldig geappelleerd aan driften en lusten, alsof er niks anders bestaat, alsof het leven opgaat in seksualiteit. Wij werden vroeger beschermd. Ons werd nog goed en kwaad voorgehouden. Tegenwoordig wordt het kwade als goed voorgehouden. Dat is een groot verschil. En wie blijft dan staande? Daar maak ik me grote zorgen over. Er zou weer een appel moeten uitgaan tegen deze seksualisering van de samenleving, anders gaan hele generaties eraan.

Bent u nu pessimistisch?

Nee, ik dien de Heer met vreugde. Ik sta niet bekend als een somber iemand. Ik somber niet omdat Christus regeert! Maar wel als ik de zwakheid van mijzelf zie en van andere mensen die in de ban zijn gekomen van het materialisme en hedonisme.

Ik put hoop uit radicale jonge mensen. Daar lijkt wel een nieuwe Reformatie gaande te zijn. Daar regeert Christus. Jeugdkerken en jongerenorganisaties als *Time to Turn*. Ik hoop alleen dat het niet oppervlakkig en van voorbijgaande aard is, want dan ziet het er somber uit.

De laatste vraag: wat is de taak van de ChristenUnie?

Ik houd er niet van om af te geven op het CDA, maar het CDA heeft kernbeginselen – gespreide verantwoordelijkheid, gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. Dat zijn mooie bloemen, maar als je ze van de wortel los snijdt, verdorren ze na een poosje of ze gaan een eigen leven leiden als droogboeket, maar je hebt er weinig aan. Wij van de ChristenUnie moeten hoorders van het Woord blijven. En vervolgens moeten we ook daders van het Woord zijn, ook in politieke zin. Dat betekent dat we goed moeten weten welke diagnose we stellen van onze cultuur in het licht van het Woord en welke theologie we daarbij hanteren.

Dat bijbelstudieboek 'Hart en handen' was erg goed. Dat zouden we ook meer met specifieke thema's kunnen doen. Aan een aantal mensen vragen wat de Bijbel daar volgens hen over zegt. Neem bijvoorbeeld het samenleven met verschillende religies in één staatverband. Dat Woord is een levend Woord, dat je niet kunt opbergen in een paar beginselen. De ChristenUnie heeft wel een kernprogramma, maar we moeten ook elke keer weer terug gaan naar het horen van dat Woord en dat vervolgens vertalen in politieke daden. Zo moeten we ook het verkiezingsprogramma elke keer weer actualiseren. Op die manier zeggen we ook niet alleen maar 'nee' tegen allerlei ontwikkelingen, maar zoeken we ook naar de positieve antwoorden. Dan is het altijd weer nieuw. We mogen nooit verstarren.

Vrijheid van onderwijs: recht en opdracht

Door Gert Schutte, voormalig lid van de Tweede Kamer voor het GPV en de ChristenUnie

Het onderwijs is één van de onderwerpen die het meest tot politieke strijd aanleiding geven. Dat was zo in de 19e eeuw, toen als het ware een tweede tachtigjarige oorlog, maar nu met vreedzame middelen, werd gestreden. Na de vrijheid van godsdienst moest ook de vrijheid van onderwijs verzekerd worden. Maar ook na de pacificatie van 1917 was de onderwijsvrijheid geen rustig bezit. Dat is ook nu niet het geval, getuige de vele pleidooien om deze vrijheid in te perken of zelfs af te schaffen. Wat zit daar achter? En waar staan wij in deze discussies?

Onderwijs is van grote publieke betekenis. Jongeren moeten worden opgeleid om als volwassenen hun plaats in de maatschappij te kunnen innemen. In een tijd waarin de ontwikkelingen snel gaan en traditionele grenzen steeds meer wegvallen worden aan goed onderwijs steeds meer en hogere eisen gesteld. Tegelijk is het onderwijs bij uitstek een instrument voor de persoonlijke vorming van mensen. Ouders wijzen hierbij in eerste instantie de weg, waarna allerlei andere actoren via het onderwijs hun invloed op vorming en scholing uitoefenen. Als het om onderwijs gaat zijn dus zowel het publieke belang als het belang van individuele mensen, jongeren zowel als hun ouders, duidelijk aan de orde.

Beide elementen vinden we terug in artikel 23 van de Grondwet. Het artikel begint met de uitspraak, dat het onderwijs een voorwerp is van de aanhoudende zorg van de regering. Direct daarop volgt de uitspraak: het geven van onderwijs is vrij.

Inmiddels is er in politiek en samenleving wel het nodige veranderd. De verzuiling van de Nederlandse samenleving ligt achter ons. Het aantal mensen dat uit godsdien-

stige overwegingen kiest voor onderwijs van een bepaalde richting is sterk gedaald. Als samenleving worden we geconfronteerd met de opkomst van voor ons land nieuwe religies, die vreemd zijn aan de Nederlandse cultuur. Van het onderwijs wordt verwacht dat het bijdraagt aan de integratie van nieuwe groepen en opvattingen. Maar ook het levenspatroon van de doorsnee Nederlander is drastisch veranderd. Mannen en vrouwen oefenen hun beroep veelal buitenshuis uit, ook als zij jonge kinderen hebben. Van het onderwijs wordt verwacht dat het zich aanpast aan dit gewijzigde levenspatroon.

Het is dan ook niet zo vreemd, dat her en der gewrikt wordt aan ons onderwijsbestel. Zeker voor politici die zich nog herinneren, dat zij 'van huis uit' dit bestel toch niet in alle opzichten ideaal vonden. Was het immers niet zo, dat de pacificatie van 1917 de prijs vormde die de niet-christelijke partijen moesten betalen voor de invoering van het algemeen kiesrecht?

Meer dan een historisch compromis

De herinnering aan de pacificatie van 1917 wordt vooral in liberale kring regelmatig opgehaald om aan te geven dat het toen ging om een concessie aan de christelijke partijen. In het Liberaal Manifest van voorjaar 2005 wordt in dit verband zelfs gesproken over een 'historische nederlaag' van de toenmalige liberalen. De bedoeling is duidelijk: zeker liberalen behoeven zich bijna een eeuw later niet gebonden te voelen aan een compromis, dat voor hen een nederlaag betekende. De Teldersstichting, het wetenschappelijk instituut van de VVD, pleitte onlangs dan ook voor afschaffing van de bekostiging van bijzonder onderwijs op godsdienstige grondslag.

Nu kun je een politieke partij niet het recht ontzeggen om 'bij nader inzien' van standpunt te veranderen. Maar als het gaat om zo'n fundamentele zaak als het grondrecht van de vrijheid van onderwijs is het zaak om ook het beroep op de geschiedenis serieus te toetsen. Vormde 1917 inderdaad een historische nederlaag voor de liberalen of zijn ze voluit medeverantwoordelijk voor de inhoud

Vormde 1917 inderdaad een historische nederlaag voor de liberalen of zijn ze voluit medeverantwoordelijk voor de inhoud van de pacificatie?

gehad over de vrijheid van onderwijs. Maar het doet de historie geweld aan te zeggen, dat de pacificatie een liberale nederlaag vormde. Hooguit geldt dit voor sommige liberalen, van het soort Kappeyne van de Coppello. Van een toenemend begrip voor vrijheid van onderwijs was ook sprake bij de SDAP. Al in 1902 nam deze partij de zogenaamde Groninger Schoolmotie aan, waarin zij had verklaard onder bepaalde voorwaarden de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs te willen steunen. Bij het Kamerdebat over de Grondwetsherziening verklaarde de SDAP-woordvoerder Gerhard zelfs, dat neutraliteit een eigen, aparte levensbeschouwing was geworden: “Dus als wij de openbare school met onze levensbeschouwing door de staat laten betalen, waarom dan ook de bijzondere school niet?” Een uitspraak die waard is ook vandaag gehonoreerd te worden!

De pacificatie is van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van het bijzonder onderwijs. De christelijke politiek heeft zich de jaren door terecht sterk gemaakt voor de vrijheid van dit onderwijs in de praktijk. Maar ook liberalen en sociaal-democraten hebben zich op inhoudelijke gronden aan deze vrijheid gecommitteerd.

Opnieuw in discussie

Hoe komt het nu, dat de vrijheid van onderwijs in onze tijd juist vanuit liberale hoek weer ter discussie wordt gesteld? Dat kan duidelijk worden als we de belangrijkste voorstellen nader bezien.

van de pacificatie? Hebben liberalen als dhr. Cornielje en mevr. Ginjaar-Maas gelijk, die bestrijden dat er sprake was van een nederlaag, omdat de vrijheid van onderwijs een voluit liberaal beginsel zou zijn?

De werkelijkheid is iets genuanceerder dan beide standpunten suggereren. Vast staat dat in de 19e eeuw de strijd vóór de vrijheid van onderwijs vooral tegen liberalen gevoerd moest worden. Van de liberaal Kappeyne van de Coppello waren in dit verband de beruchte woorden: dan moet de minderheid desnoods maar onderdrukt worden. Maar wie een goed beeld wil schetsen van de houding van de liberalen bij de pacificatie moet ook vermelden dat het denken over dit onderwerp toen al niet stil had gestaan.

In het begin van de 20e eeuw waren de verschillende partijen op dit punt elkaar al steeds meer genaderd. De pacificatie vormde in zekere zin de bekroning van dit proces. Liberalen hebben daarbij een vooraanstaande rol gespeeld. De liberaal Cort van der Linden was toen minister-president. Voorzitter van de Kamercommissie die de Grondwetsherziening moest voorbereiden was de fractievoorzitter van de vrijzinnig-democraten dr. D. Bos. Mede door zijn inzet kwam er een compromis tot stand dat met slechts één (liberale) tegenstem werd aanvaard. Liberalen hebben altijd een verschillende opvatting

1. Onderwijs is volgens het Liberaal Manifest niet religieus maar seculier. Daarom mag het bijzonder onderwijs niet discrimineren op levensbeschouwelijke gronden.
2. De Teldersstichting voegt hieraan toe, dat de staat zich op grond van de scheiding van kerk en staat niet mag bezig houden met godsdienst. Onderwijs op religieuze grondslag mag daarom niet door de overheid bekostigd worden.
3. De democratie en de publieke orde gaan volgens de Teldersstichting vooraf aan de vrijheid van onderwijs. Dat wil niet alleen zeggen dat bijzondere scholen gebonden zijn aan de Nederlandse rechtsorde maar ook dat het discriminatieverbod van artikel 1 van de Grondwet, zoals opgevat door liberalen, voorgaat boven artikel 23. Volgens commissie-voorzitter Dales betekent dit o.m. dat een protestantse school geen islamitische jongere mag weigeren en niet mag leren dat homoseksualiteit zonde is.
4. De Teldersstichting meent verder, dat religieuze scholen ten koste gaan van de gewetensvrijheid van kinderen. Hiermee wordt bedoeld, dat het religieuze onderwijs op deze scholen de vrijheid van kinderen om te zijner tijd zelf een al dan niet godsdienstige keuze te maken zou beknotten.

5. Volgens de Teldersstichting gaat onderwijs op een religieuze school ook ten koste van de integratie. Dit argument richt zich in het bijzonder – maar niet uitsluitend – tegen islamitische scholen.

Andere niet-christelijke partijen zijn over het algemeen minder uitgesproken over deze thema's. D66 kiest in een recente onderwijsnota voor invoering van een formele acceptatieplicht. Achtergrond hiervan is dat veel bijzondere scholen in de praktijk een open toelatingsbeleid voeren. Daarmee verliezen zij volgens D66 het recht leerlingen te weigeren. Scholen die wel een consequent toelatingsbeleid op grond van de grondslag voeren kunnen hiermee wel doorgaan.

Ook binnen de PvdA wordt gedacht aan invoering van een acceptatieplicht, maar de vorm daarvan is nog niet duidelijk.

De SP wil algemene toegankelijkheid met een beroep op artikel 1 van de Grondwet desnoods afdwingen.

Opvallend in het geheel van de voorstellen is, dat het fenomeen van de islamitische school slechts een beperkte rol speelt. De eigenlijke argumenten en achtergronden gaan veel dieper. Ze raken aan:

- het karakter en de functie van het onderwijs: is er ruimte voor een godsdienstige overtuiging of alleen voor een seculiere?
- de reikwijdte van de overheidstaak: komen instellingen of activiteiten op godsdienstige grondslag in aanmerking voor overheidsbekostiging?
- de verantwoordelijkheid van de ouders: mogen zij kiezen voor onderwijs voor hun kinderen in het verlengde van de opvoeding?
- de verhouding tussen grondrechten: gaat het discriminatieverbod van artikel 1 altijd boven de vrijheid van onderwijs of van godsdienst?

Recht op vrijheid

De verschillende voorstellen hebben gemeen, dat zij de bestaande vrijheid van onderwijs willen inperken. Het is daarom zaak het karakter van deze vrijheid helder te formuleren. Ouders hebben hun kinderen van God ontvangen. Zij zijn verantwoordelijk voor hun opvoeding. Als de kinderen gedoopt zijn, hebben de ouders ook aan God beloofd hen als Zijn kinderen op te voeden. Het onderwijs ligt als het goed is in het verlengde van de opvoeding. Ouders zijn dus verantwoordelijk voor de keuze van de school voor hun kinderen. De overheid behoort die keuze mogelijk te maken. Dat kinderen bij het ouder worden zelf keuzen maken en daarvoor dan verantwoordelijk zijn doet niets af aan de ouderlijke verantwoordelijkheid gedurende het opgroeien tot zelfstandigheid.

Ook als ouders niet in God geloven zijn zij verantwoordelijk voor opvoeding en onderwijs van hun kinderen. Vrijheid van onderwijs is dan ook een recht dat aan de ouders toekomt en door de overheid erkend wordt en niet

Onderwijs is nooit waarden-vrij. Als godsdienst taboe is binnen de school is er ruim baan voor de religie van de seculieren.

een gunst die de overheid al naar believen kan verlenen. De VVD-er Cornielje formuleerde het eens kernachtig: "Ouders moeten door de leerplicht een deel van de opvoeding uit handen geven, maar krijgen daarvoor het recht terug een school te kiezen die aansluit bij hun eigen waarden en normen."

Vrijheid van onderwijs is dan ook een wezenlijk element van de geestelijke vrijheid die in het publieke domein door de overheid behoort te worden verzekerd. Aan gelovigen en ongelovigen, aan christenen en islamieten. Onderwijs is nooit waarden-vrij. Als godsdienst taboe is binnen de school is er ruim baan voor de religie van de seculieren. Particuliere scholen (een betere uitdrukking dan bijzondere scholen) ontleen aan hun bijzondere karakter het recht (of zelfs de plicht) onderscheid te maken tussen goed en kwaad, tussen mensen die grondslag en doelstelling van de school onderschrijven en die dat niet doen. Van discriminatie is pas sprake als onderscheid gemaakt wordt dat niet relevant is voor het karakter van de school.

Bekostiging van scholen met een religieuze grondslag heeft niets te maken met de scheiding van kerk en staat maar alles met een gelijke behandeling in gelijke gevallen. Wat de Teldersstichting wil is niet een scheiding van kerk en staat; die is pas aan de orde als de staat invloed wil uitoefenen op de interne zaken van een kerk of omgekeerd. Deze liberalen willen een zogenaamd neutrale staat die zich verre houdt van alles wat met religie te maken heeft. In het publieke domein is dan alleen plaats voor de aanhangers van een seculiere religie.

Een rangorde van grondrechten, zoals Dales bepleit, bestaat niet in Nederland. Dat is bij de Grondwetsherziening van 1983 nog eens duidelijk gemaakt en tijdens een recent Kamerdebat over grondrechten in een pluriforme samenleving Kamerbreed bevestigd. De vrijheid van onderwijs kan dan ook niet worden uitgespeeld tegen het discriminatieverbod. Beide grondrechten hebben hetzelfde gewicht en staan naast elkaar. Als ze in een concrete situatie met elkaar botsen is het oordeel over de onderlinge verhouding aan de rechter. Als de VVD dat wil veranderen moet de partij een algehele herziening van ons grondrechtenstelsel voorstellen. Dan weten we waar de partij staat. Dan zal ook wel blijken dat de mogelijkheden voor Nederland om zo'n nieuwe koers in te slaan dankzij internationale verdragen beperkt zijn.

Een opdracht

Onderwijs is geen doel in zichzelf. Het dient om vooral jonge mensen in staat te stellen hun talenten verder te ontwikkelen in dienst van God die de talenten gaf en ten behoeve van de samenleving waarvan zij deel uitmaken. Ook het bijzonder onderwijs heeft dus een functie in het belang van de samenleving als geheel. Daarom is het ook terecht dat de overheid eisen stelt aan de inhoud ("deugdelijkheid") en inrichting van het door haar bekostigde onderwijs.

Over de vraag hoe ver de overheid daarin mag gaan wordt veel discussie gevoerd. Om maar enkele actuele thema's te noemen:

- moeten bijzondere scholen een (evenredig) aandeel leveren in de opvang van leerlingen met een allochtone achtergrond?
- moeten zij een rol spelen bij de inburgering en integratie van deze leerlingen?
- moeten scholen zorgen voor de opvang van kinderen voor en na schooltijd?
- moeten bijzondere scholen bepaalde opvattingen over zaken als de evolutietheorie of homoseksualiteit leren?

De thema's als zodanig zijn van deze tijd. Maar de achterliggende vragen zijn zo oud als de vrijheid van onderwijs. Er is immers sprake van een ingebouwde spanning tussen enerzijds de eigen verantwoordelijkheid van ouders en scholen voor opvoeding en onderwijs van hun kinderen en anderzijds het publieke belang van goed onderwijs voor alle leerlingen. De overheid zal altijd de neiging hebben het onderwijs te betrekken bij de oplossing van maatschappelijke vraagstukken waarbij kinderen en gezinnen betrokken zijn. Daarbij komt, dat de overheid vaak eigen opvattingen heeft over wat tot goed onderwijs gerekend moet worden en wat goed is voor de leerlingen. De christelijke politiek heeft zich altijd verzet tegen een vergaande overheidsinvloed op inhoud en inrichting van het bijzonder onderwijs. In ons duale bestel heeft de overheid het voor het zeggen bij het openbaar onderwijs en hebben bestuur en ouders het voor het zeggen bij het bijzonder onderwijs. Dat is ook de strekking van artikel 23 van de Grondwet. Tegen deze achtergrond zullen actuele vragen van een antwoord moeten worden voorzien.

Van belang is daarbij dat de christelijke politiek en het bijzonder onderwijs zich niet in de hoek laten drukken. Wie opkomt voor de vrijheid van onderwijs strijdt voor een goede zaak. Hij heeft het recht aan zijn zijde. Maar dit gezegd zijnde is het ook zaak oog te hebben voor de publieke functie van het onderwijs. Vrijheid van onderwijs houdt ook een maatschappelijke opdracht in. Niet in de eerste plaats omdat de overheid dat graag ziet, maar omdat het bijzonder onderwijs ook iets voor anderen moet willen betekenen.

Daarmee is al een algemene lijn aangegeven bij de invulling van de maatschappelijke functie van het bijzonder onderwijs: het bijzonder onderwijs moet haar maatschappelijke functie onderkennen en waarmaken en de overheid mag verlangen dat die functie ook wordt waar gemaakt; maar zij moet de manier waarop het gebeurt overlaten aan de eigen verantwoordelijkheid van de scholen.

Concreet betekent dit, dat christelijke scholen de luiken naar de samenleving open hebben. De leerlingen moeten niet alleen een veilige omgeving kennen maar ook weten wat er om hen heen gebeurt, wat het gedachtegoed is van hun niet-christelijke medemensen. Ook leerlingen van christelijke scholen moeten leren wat de evolutietheorie inhoudt, maar deze scholen moeten op basis van eigen grondslag bepalen hoe over deze theorie gesproken wordt.

Het bijzonder onderwijs moet haar maatschappelijke functie onderkennen en waarmaken en de overheid mag verlangen dat die functie ook wordt waar gemaakt; maar zij moet de manier waarop het gebeurt overlaten aan de eigen verantwoordelijkheid van de scholen.

Christelijke scholen hebben voluit het recht bij de toelating van leerlingen en de benoeming van personeel onderscheid te maken tussen mensen die christen willen zijn en anderen. Maar als een school dit alleen doet als het zo uit komt, roept zij zelf het verwijt van discriminatie op.

Als een gemeentebestuur worstelt met het probleem van zwarte en witte scholen mag een christelijke school zich daar niet van af maken met de stelling dat er nu eenmaal weinig zwarte christenen in de buurt wonen. Zij moet een passende bijdrage leveren aan de bestrijding van de achterstandsproblemen die met de onevenredige spreiding verband houden. Maar welke oplossing passend is kan niet door de overheid worden voorgeschreven. Het is volstrekt legitiem als een christelijke school tot de conclusie komt dat toelating van meer zwarte leerlingen niet past bij de grondslag van de school. De bijdrage zou dan b.v. kunnen bestaan uit een andere verdeling van achterstandsgelden ten gunste van zwarte scholen of uit de beschikbaarstelling van gebouwen of docenten ten behoeve van activiteiten voor leerlingen met een achterstand.

De vrijheid van onderwijs is een groot goed. Een recht dat waard is er voor te blijven strijden. Maar ook een recht dat een opdracht impliceert.

Vrijheid voor eigen identiteit

De schoolstrijd van Groen van Prinsterer

Door drs. H. Veldman, historicus en publicist te Zuidhorn.

Wie vandaag zijn oor te luisteren legt bij de discussies over de toekomst van het Nederlandse onderwijs zal twee zorgwekkende verschijnselen opmerken. In de eerste plaats dat vanuit bepaalde politieke bolwerken steeds vaker de idee gelanceerd wordt dat er eigenlijk maar één soort onderwijs aan Nederland

moet worden voorgehouden: het openbaar onderwijs, en wel met kwaliteitsgarantie. Dat daarmee de grondwettige vrijheid van onderwijs onder druk komt te staan spreekt vanzelf. De tweede zorgelijke constatering is dat velen de identiteit van het bijzonder onderwijs niet meer als het belangrijkste item zien. Kwaliteit komt op de eerste plaats te staan. Dat merkt men ook bij die christenen die geen moeite hebben met het streven naar de 'samenwerkingschool', de bestuurlijke en praktische fusie tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Het 'eigen karakter van de christelijke school' staat niet meer zo hoog genoteerd.

Wanneer deze twee gedachtelijnen elkaar onverhoopt ooit zullen bereiken, lijkt ons land klaar voor een radicale omwenteling in het onderwijs.

Daarom is het goed weer eens te luisteren naar 'de stem van het verleden'. Hoe zat het met die befaamde schoolstrijd in de 19de eeuw? En welke houding namen Guillaume Groen van Prinsterer en zijn antirevolutionairen aan in het onderwijsdebat met liberalen, katholieken en conservatieven?

17de eeuw: confessionele identiteit gegarandeerd

Het is in verband met het nadenken over vrijheid en identiteit van onderwijs goed om even wat verder terug te gaan in de vaderlandse geschiedenis dan de 19de eeuw. In de eeuwen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was de identiteit van het onderwijs feitelijk een zaak van de heersende kerk. Dus van de Gereformeerde Kerk. De scholen waren wel toegankelijk voor ieder die het zich kon permitteren – maar leerplicht bestond nog niet. De gereformeerde kerkenraad had het toezicht, volgens de in 1618/19 aangenomen Dordtse Kerkorde. Natuurlijk was dat toezicht in de praktijk vooral gericht op de godsdienstige vakken, al had de Dordtse Synode aan de Staten-Generaal wel een algemeen verzoek gedaan om het onderwijs in de volksscholen te laten bevorderen en te verbeteren. De nauwe band tussen school en kerk bleek onder meer uit schoolverordeningen waarin het leren van de Psalmen en van de vragen en antwoorden van de Heidelbergse Catechismus werd voorgeschreven, om ze 'inder Kerken te doen op seggen'. De lokale overheid was het 'bevoegd gezag' van de school, de confessionele kleur was duidelijk gereformeerd.

Rond 1800: vervagende identiteit bij toenemende staatsmacht

Onder invloed van de *Verlichting* (rationalisme) drongen zich van twee kanten veranderingen op in de visie op het onderwijs en de identiteit ervan.

(1) Een toenemend aantal denkers over politiek achtte het noodzakelijk om de macht van de centrale overheid in de samenleving danig te versterken. Verlichte geesten zouden van de staatsmacht de ruimte moeten krijgen om van de samenleving een goed doordachte machinerie maken, waarin het welzijn van ieder lid gegarandeerd zou zijn. Daartoe was het middel van goed onderwijs natuurlijk een onmisbare voorwaarde. Het toenemend verstandig gebruik van de menselijke mogelijkheden moest de maatschappij op een hoger niveau plaatsen. Dit cultuuroptimistisch ideaal heeft sinds de 18de eeuw veelszins de koers bepaald van veel onderwijsdiscussies.

(2) Tegelijk was er in die eeuw een verschuiving aan de gang in de waardering van het christelijk geloof. De band aan de 'oude' gereformeerde belijdenis werd steeds vaker als knellend ervaren. Toen men dan ook de men-

Het toenemend verstandig gebruik van de menselijke mogelijkheden moest de maatschappij op een hoger niveau plaatsen. Dit cultuuroptimistisch ideaal heeft sinds de 18de eeuw veelszins de koers bepaald van veel onderwijsdiscussies.

selijke ratio ging ophemelen als het vermogen om de wereld naar zijn hand te zetten, werd het geloof in God gereduceerd tot het accepteren van een 'Opperwezen'. Theologisch gezien liep dit uit op het *Deïsme*, waarbij God wel niet werd ontkend, maar op 'redelijke' afstand werd gehouden.

De consequenties in de Godsleer werden duidelijk: het liep erop uit dat het verlossingswerk van Christus op een laag pitje kwam te staan en dat het werk van de Heilige Geest vooral bestond in het verhogen van het niveau van de menselijke mogelijkheden om uiteindelijk de eenheid met 'het goddelijke' te bereiken. Wie deze Godsleer accepteerde, had intussen (per consequentie) de bijbelse leer omtrent de diepe verdorvenheid van de mens (Heidelbergse Catechismus, zondag 2 - 4) ver achter zich gelaten. Voor hen ging het in het mensenleven vooral om het menselijk geluk en een deugzaam leven. En daarin was Christus dan het grote Voorbeeld en ook de grote Opvoeder. De Bijbel werd een boek met belangrijke vingerwijzingen voor het bewandelen van het pad der deugd. En wat betreft de vele wonderen die de Bijbel vermeldde, daarmee kreeg menig een het zo moeilijk dat hij de voorkeur gaf aan de opvatting dat die wonderen niet tot de kern van het christelijke geloof behoorden en feitelijk ook in strijd waren met de menselijke ratio.

Onderwijswetgeving omstreeks 1800

In 1798 was het duidelijk geworden: de nieuwe leiders van de jonge Bataafse Republiek hadden de scheiding van kerk en staat doorgevoerd, maar tegelijk het onderwijs als staatszaak, ja, als staatsmonopolie aan zich getrokken. Volkomen in overeenstemming met de nieuwe tijdgeest werd als fundament voor het onderwijs plechtig verklaard: *"De eerbiedige erkenning van een Albestuurend Opperwezen versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen Burger ten duursten aanbevolen."*

De wetten uit 1801 en 1803 van de 'agent van nationale Opvoeding', de voormalig predikant J.H. van der Palm, golden maar korte tijd. Van belang is de vermelding dat het voorzorg in de aanwijzing van schoolopziens, meestal dus hervormde predikanten. Hun aanstelling paste in de

Het bijzonder onderwijs was dus niet méér dan een wettelijk toegestane optie voor de hogere standen (die de bekostiging voor eigen rekening namen).

overtuiging dat de kerk hiermee een passend controle-middel vormde voor de juiste koers van de samenleving. Waarop moest dan worden toegezien? Op een 'goede Zedekunde' en 'eerbied voor het Opperwezen'. Maar vervolgens bepaalde de wet ook dat moest 'worden daargelaten al het leerstellige, dat door de onderscheidene Kerkgenootschappen verschillend wordt begrepen'. Daarmee werd de bijbelle gedegradeerd tot zoiets als culturele antropologie.

Belangrijk voor de volgende vijf decennia werd de Schoolwet van Van den Ende, 1806. Deze wet maakte (op papier) wel onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs, maar ging uit van de openbare staatsschool. Die had tot taak de kinderen op te leiden tot 'alle christelijke en maatschappelijke deugden'. Leerstellig onderwijs bleef verboden, want de school stond open voor alle gezindten. Bijzondere scholen (dus door particulieren of kerk gewenst) mochten alleen worden gesticht met toestemming van de gemeentebesturen en op advies van de schoolopziens. Daarmee bleef het schooldomein dus volledig in handen van de overheid.

Bijzonder onderwijs kwam dan ook niet van de grond, behalve in die gevallen waarin het ging om 'jongeheren van stand' - voor hen bood een standenschool uitkomst. Sociale aspecten wogen zwaarder dan de gegronde wensen van gereformeerde ouders en kerken. Als gereformeerde mensen in later tijd een beroep deden op het wettelijk gegeven van het bijzonder onderwijs, werd steeds ontkend dat de wet het door hen gewenste type onderwijs bedoeld zou hebben, laat staan zou stimuleren. Het bijzonder onderwijs was dus niet méér dan een wettelijk toegestane optie voor de hogere standen (die de bekostiging voor eigen rekening namen). Vrijheid was alleen een zaak voor mensen van stand.

De Afscheiding van 1834 en de onderwijsvrijheid

In ieder geval waren de meeste volgelingen van dominee Hendrik de Cock geen mensen van die stand. De afgescheidenen van het Drentse Smilde hebben het geweten. Direct nadat in Ulrum de *Acte van Afscheiding* was getekend (13/14 oktober 1834) en nog vóór ze in Smilde een eigen kerk hadden geïnstitueerd (20 nov. 1834), begonnen de afgescheidenen in deze Drentse veenkolonie met het in grote eenvoud opzetten van een gereformeerde school. De ondermeester Douwe van der Werp werd aan het schooltje in Smilde verbonden.

Veel schoolopziens was het er om te doen de invloed van de aloude gereformeerde religie tegen te staan. Op meer dan één school in het noorden van Nederland werd met argusogen gekeken naar 'Cocksiaans'-gezinde meesters. Immers, zij hielden zich niet aan de wet als ze zich met leerstellig onderwijs bezig hielden.

De school in Smilde was dan ook maar een kort leven

beschoren. Het optreden van ds. H. Doorenbos (als schoolopziener) en de lokale overheid van Smilde betekende na nog geen week het einde van de eerste school van de afgescheidenen. Hun verzoeken aan lagere en hogere overheden – tot aan koning Willem I – om erkenning van de vrijheid van onderwijs werden ‘gewezen van de hand’. Het bewijs was daarmee geleverd dat tot in ‘Den Haag’ toe de interpretatie van de wet geen ruimte liet voor onderwijs dat zich qua identiteit duidelijk onderscheidde van de openbare school. Meerdere afgescheidenen emigreerden mee daarom naar Noord-Amerika.

Groen van Prinsterer in 1837

De grondwet van 1814 van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden bevatte de formulering: “Het openbaar onderwijs is voorwerp van aanhoudende zorg der regering.” Die zorg was in de ogen van – de steeds hervormd gebleven – Groen van Prinsterer door de overheid helaas ‘genationaliseerd’. Hij schreef in zijn brochure *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsrecht getoetst* (1837): “Het onderwijs werd niet slechts een aanhoudend voorwerp van zorg der Regering; zij bracht het onder haar *beheer*.” En Groen vroeg zich af: “Hoedanig onderwijs moest hieruit ontstaan? Een onderwijs regtsreeks tegen alle Gezindheden, althans tegen alle Christelijke Gezindheden gerigt.” En dat zegt hij omdat het leerstellig onderwijs ‘van de school gebannen is’. Groen laat al in 1837 weten dat de Bijbelse historie geen betekenis

“Vrijheid van geweten, vrijheid van Godsdienstoefening, vrijheid van onderwijs, hiertusschen is een onverbreekbare band.”

meer heeft als die wordt losgemaakt van het leerstellig onderwijs. Immers, dan ontnemt men aan de gebeurtenissen kleur, karakter en wezen. En dan is Christus alleen nog maar ons grootste voorbeeld, maar dat Hij onze Zaligmaker is, mag niet meer worden verteld. Het is Groens eerste bijdrage aan het nog maar pas begonnen ‘debat’ over de vrijheid van onderwijs. De kern van zijn betoog is deze stelling: “*Vrijheid van geweten, vrijheid van Godsdienstoefening, vrijheid van onderwijs, hiertusschen is een onverbreekbare band.*” En het gevaar voor de toekomst ziet Groen daarin, dat ‘*men in de geloofsleer, in plaats van den grondslag van het onderwijs en de ziel der opvoeding, slechts een op zich zelf staand gedeelte van het onderrigt ziet*’. Met andere woorden: de leerstellige godsdienst moet het geheel van het onderwijs doordringen.

Groen wist van de diepe betekenis van de belofte die ouders bij de doopvont aflegden. Voor de vrijheid om daaraan gestalte te geven stelde hij zijn pleidooi op, ook ten gunste van de afgescheidenen.

Onderwijsvrijheid sinds 1848

In 1848 was de grondwet door de liberale leider Thorbecke grondig vernieuwd. Min of meer verrassend was art. 194: “De inrichting van het publiek onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezigt der overheid, en bovendien, voor zover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers, het een en ander door de wet te regelen.” Dat was een belangrijke doorbraak: elke richting kreeg zijn eigen school. Maar de uitwerking ervan in een nieuwe, organieke wet zou nog jaren op zich laten wachten. Intussen regende het protesten tegen de mogelijkheid om eigen scholen te stichten. Veel conservatieve, maar ook liberale heren in de Kamer klaagden over het heengaan van de ene school, hét symbool van eenheid der natie, ‘de schoonste parel aan ‘s Konings kroon’. Men vreesde dat, zo gauw het kwam tot stichting van bijzondere scholen, de vrede in het land verdwenen was. De macht van de tegenstanders van deze vrijheid was dusdanig dat het parlement aan het grondwetsartikel een ogenschijnlijk onschuldige bepaling toevoegde: “Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar onderwijs gegeven.” De liberale interpretatie maakte duidelijk dat de bijzondere scholen niet op enige vorm van financiële ondersteuning van de overheid hoefden te rekenen.

Intussen had Groen een welomschreven idee voor een nadere regeling: het onderwijs moest ‘facultatief gesplitst’ worden. Dat hield in dat de openbare school in twee of drie afdelingen werd gesplitst: een protestants deel, een rooms-katholiek en eventueel een joods deel. Deze facultatieve splitsing was niet verplicht, het zou alleen plaats vinden als er behoefte aan was. Maar Groen hoopte zo dat het door de staat bekostigde onderwijs aansloot bij de wensen van de verschillende godsdienstige gezindheden onder ons volk. En ook dat het een middel zou zijn om zijn andere ideaal, de herkerstening van Nederland, een stuk dichterbij te brengen.

Groen in 1857

Met de onderwijswet van minister Van der Bruggen – zelf overtuigd protestant – werd een nadere regeling getroffen, die echter afweek van het idee van Groen. Het openbaar onderwijs zou niet facultatief worden gesplitst, want de overheid was een neutrale instelling. En het christelijk karakter van de openbare school was niet weg te poetsen: Immers, ‘de school moest opleiden tot christelijke en maatschappelijke deugden’. Daartegen stelde Groen zich principieel op door te verwijzen naar het Kruis. “In dat ééne woord is de gansche leer, die den Christen beide in het leven en in het sterven rust geeft, de leer van zonde, verlossing en dankbaarheid, vervat. Neem het weg, gelijk geschiedt in eene school voor Israëliet en Christen,

De antirevolutionaire richting van Groen van Prinsterer en na hem onder leiding van Abraham Kuyper heeft zich permanent ingezet voor de belangen van het bijzonder onderwijs.

dan valt, naar mijne beschouwing (zoo exclusief ben ik), het Christendom weg..."

Voor hen die confessioneel bepaald onderwijs wensten gaf de nieuwe wet vrijheid om een bijzondere school op te richten. Van der Bruggen bood in zijn wetsvoorstel ook de mogelijkheid van subsidie aan, maar dit onderdeel werd in de Kamer weggestemd, en Van der Bruggen legde zich er bij neer. Tot grote verontwaardiging van Groen en zijn vrienden. Groen zelf nam ontslag als lid van de Tweede Kamer. Zijn onderwijsideaal was aan flarden geschoten. Hij nam de tijd om zich te herbezinnen. De toekomst van het echt christelijk onderwijs zag er somber uit: zonder subsidie zou het niet gemakkelijk te realiseren zijn. Het zou alleen met de grootst mogelijke offerbereidheid van de grond kunnen komen.

Groen en het bijzonder onderwijs

We zien Groen in de jaren na 1857 met nieuwe doelen naar voren treden. Hoewel hij het idee van de facultatieve splitsing (van het openbaar onderwijs) nooit helemaal opgaf, werd hij nu voorstander van het bijzonder onderwijs dat dan ook subsidie zou moeten ontvangen. Hij wil er tegelijk naar streven dat de term 'christelijk' uit de schoolwet verdwijnt, want het misleidt de gelovigen. Maar het is Groen nooit gelukt om dit door de Kamer te krijgen.

Intussen interesseerden de politieke stromingen in ons land zich nauwelijks voor de belangen van het bijzonder onderwijs. De groep rooms-katholieken stond nog bijna unaniem achter Thorbecke, aan wie zij veel te danken hadden inzake de vrijheid voor hun kerk. En in Brabant en Limburg, de r.k.-bolwerken, was een facultatieve splitsing niet aan de orde: het openbaar onderwijs droeg een rooms-katholiek stempel. De conservatieven in ons land voelden niets voor subsidie van het bijzonder onderwijs: het confessionele karakter stond hen tegen; zij waren tevreden met het algemeen christelijke uit de schoolwet. De liberalen verhardden na 1860 hun standpunt tegenover het bijzonder onderwijs. Mede onder invloed van het theologisch modernisme achtten ze elke vorm van confessioneel onderwijs een onwijze bijdrage aan de verscherping van de tegenstellingen in het vaderland.

De gereformeerde gezindte (een term die Groen vaak hanteerde) stond er voorlopig alleen voor. Het heeft zich in 1860 onder voorzitterschap van Groen van Prinsterer georganiseerd in de *Vereniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs*. Apart daarvan werd in 1868 de *Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs* opgericht

door leden van de Afgescheiden kerken, als tweede 'buitenparlementaire' beweging. De antirevolutionaire richting van Groen van Prinsterer en na hem onder leiding van Abraham Kuyper heeft zich permanent ingezet voor de belangen van het bijzonder onderwijs. Door de uitbreiding van het kiesrecht werd haar stem in de Tweede Kamer ook steeds sterker.

Groens erfgenamen

De geschiedenis van de Schoolstrijd na het overlijden van Groen in 1876 liet nog een aantal heftige momenten zien, bijv. toen de liberale minister Kappeyne van de Coppello aan het onderwijs hogere kwaliteitseisen ging stellen die ook golden voor de niet-gesubsidieerde bijzondere scholen. Het aannemen ervan leidde in 1878 tot de grote handtekeningactie van Groens 'erfgenamen' dat de naam Volkspetitionnement heeft gekregen, waarna desondanks koning Willem III de wet tekende. Een jaar later kwam het vanuit deze belangengroepen tot de oprichting van de Unie 'Een School met den Bijbel' (1879), met als eerste voorzitter jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman. Na de eerste uitbreiding van het kiesrecht kwam door het christelijk coalitiekabinet-Mackay in 1889 ook de eerste subsidie los voor het bijzonder onderwijs. In 1905 onder Abraham Kuyper werd de subsidie uitgebreid. Maar voor een volledige financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs was grondwetsherziening nodig. Die kwam tot stand onder de moeilijke omstandigheden van 1917 door het kabinet-Cort van der Linden. De organieke wet met de nieuwe regelingen kwam in 1920: de Lager Onderwijswet van minister De Visser. Vanaf dat moment begon de groei van het bijzonder onderwijs in Nederland door te zetten: was in 1900 nog 69% van het onderwijs openbaar en 31% bijzonder, in 1930 was de verhouding openbaar-bijzonder 38% tegen 62%.

In de lijn van Groens denkbeelden kunnen we stellen dat deze uitkomst van de Schoolstrijd voor de voorstanders van het bijzonder onderwijs zeker aanvaardbaar was. Het grondwettig recht, de vrijheid van de eigen richting, was nu volledig gehonoreerd en ook qua bekostiging op gelijk niveau getrokken met het openbaar onderwijs. Toch moeten Groens 'erfgenamen' ook nu attent blijven: de financiële moeiten waren wel voorbij, maar de zorg voor de identiteit (die alle schoolvakken raakt) bleef hard nodig. Die zorg is de permanente en onmisbare 'navelstreng' tussen het geloof van de ouders en de wijze van opvoeden en onderwijzen op hun school.

De zorg voor de identiteit (die alle schoolvakken raakt) is de permanente en onmisbare 'navelstreng' tussen het geloof van de ouders en de wijze van opvoeden en onderwijzen op hun school.

Vier jaar dualisering

Door Frans de Lange, wethouder in Harderwijk en voorzitter van de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie

Minister van Binnenlandse zaken Klaas de Vries zei bij de behandeling van het wetsvoorstel Dualisering in de Eerste Kamer: "Burgers hoeven niet te weten wat dualisering precies is, waar het om gaat is dat ze er iets van merken". Na vier jaar ervaring met dualisme in de gemeentepolitiek is het goed om de balans eens op te maken en de vraag te beantwoorden of burgers iets gemerkt hebben van dualisme.

Ik dacht altijd dat het de burger worst zou zijn of er wel of geen dualisme wordt ingevoerd. Voor burgers telde naar mijn mening vooral of de voorzieningen op orde zijn, het groen en de wegen er fatsoenlijk bijliggen en men het gevoel heeft dat men veilig over straat kan. Elzinga en nog enkele anderen leerden ons echter dat het helemaal anders moest in gemeenteland. Nogal ambitieus na 150 jaar monisme.

In algemene zin kunnen we constateren dat dualisme in Nederland nog niet heeft gebracht wat men er van verwachtte. Sommige gemeentebesturen maken de nodige politieke strubbelingen mee waarbij Raad en College vooral duelleren in plaats van dualiseren. Nogal wat wethouders verlaten vroegtijdig de politieke arena. Inmiddels heeft al meer dan 30% van de wethouders sinds de verkiezingen van 2002 het veld moeten ruimen. Een belangrijk signaal dat het spannender is geworden in de lokale politiek. Toch zijn er ook steeds meer gemeenten die langzamerhand beginnen te geloven in het duale bestel. Niet dat men tevreden is over de resultaten tot nu toe, maar men concludeert wel dat er vooruitgang wordt geboekt.

Harderwijk is denk ik zo'n gemeente. Langzamerhand boekt men vooruitgang. Het debat is levendiger, er worden volop moties en amendementen ingediend, de

controlefunctie wordt vormgegeven en men experimenteert met nieuwe verga-dervormen. Raad en College zijn tevreden met de stappen die gezet zijn. Anders ligt het voor de ambtelijke organisatie die het maar veel gedoe vindt. Plotseling worden hun zorgvuldig uitgewerkte voorstellen geamendeerd of erger nog teruggestuurd. Besluitvormingstrajecten duren langer en zijn ondoorzichtiger. Wethouders willen meer zekerheden inbouwen in de voorstellen, willen de raad over alles uitgebreid informeren, etc.

Voor burgers is er niet veel veranderd. Raadsleden zijn de afgelopen vier jaar erg druk geweest met interne processen. Werkgroepen voor het optuigen van een griffie, een duale begroting, een rekenkamer en natuurlijk een permanente werkgroep dualisering. Daarnaast kwamen er agendacommissies, want agenderen gebeurt nu door de raad zelf. Erg veel tijd om contacten te leggen met die burger bleef er dan ook niet over. Toch lijkt de ambitie wel degelijk aanwezig om de lokale politiek dichter bij de burger te brengen. Het blijft echter een worsteling voor lokale politici, want - om een voorbeeld te noemen - de losse stoeptegel heeft niets te maken met kaderstelling maar wordt tegenwoordig allemaal opgelost in meerjarenonderhoudsprogramma's voor wegen en dat is weer een duidelijke bevoegdheid van het college. Hetgeen ook geld voor speelplaatsjes, groen, hondendoep, etc. Allemaal zaken waarover een raadslid wordt aangesproken maar waar hij of zij dus weinig mee kan.

De ChristenUnie was uiterst kritisch over de invoering van de Wet Dualisering. Inmiddels is het Wet en moet er mee gewerkt worden. Veel ChristenUnie politici hebben hier veel moeite mee gehad. Wij zijn van nature gericht op constructieve samenwerking. Monisme bood daarvoor veel mogelijkheden. Echter, in de loop der tijd lijken ook ChristenUnie-vertegenwoordigers zich aan te passen aan het dualisme. Voor de vele één- of tweemansfracties zijn er meer kansen ontstaan om zich te profileren. Actieve fracties kunnen zich beter onderscheiden en kleur bekennen, bijvoorbeeld door het indienen van initiatiefvoorstellen.

Hoe het ook zij, ten diepste is er voor christenpolitici natuurlijk niet zo veel veranderd. Het blijft een zorgvuldig zoeken naar het dienen van de Here Jezus op een juiste wijze in de politiek. Betrokkenheid op die burger was als het goed is al een vanzelfsprekendheid vanuit de liefde voor de naaste. Het is en blijft vooral zaak dat we ons als christenpolitici niet mee laten slepen in allerlei politieke spelletjes om personen te beschadigen. In tijden van dualisme lijken de mogelijkheden daartoe alleen maar te zijn toegenomen. Onze steden en dorpen zijn niet gebaat bij politieke onrust en machtsspelletjes maar vooral bij betrokken politici die met elkaar hard werken aan een betere samenleving. Laten we ons daarin maar proberen te onderscheiden. Voor de media misschien niet zo interessant maar wel tot eer van onze God.

Bijbel en geweld, een spanningsvolle relatie

Door dr. A.W. Velema, krijgsmachtpredikant

Het zal ons allemaal wel eens zijn overkomen, dat de vraag klinkt: 'Dat Oude Testament, wat een gewelddadig boek is dat. Hoe kunt u geloven in een God die beveelt dat talloze mensen gedood worden en grote gebieden etnisch gezuiverd?' Soms wordt daar dan aan toegevoegd dat het Nieuwe Testament veel barmhartiger zou zijn.

In de loop van de kerkgeschiedenis zijn er zeer serieuze pogingen ondernomen om de beide testaments tegen elkaar uit te spelen. Afgezien van de vraag of het Nieuwe Testament zo geweldloos is (denk aan de beelden uit de Openbaring aan Johannes of de kruisdood van Jezus), een tegenstelling tussen de testaments levert grote problemen op. De God van de Bijbel is één in al zijn wegen en werken en niet gescheiden of opgesplitst danwel een God 'in ontwikkeling' die als woestijn God begint en als barmhartige albeheerser eindigt. Dat neemt niet weg dat er heel veel geweld in de Bijbel voorkomt.

In deze korte bijdrage wil ik daar graag op ingaan. Wat zeggen de 'geweldsverhalen' ons over God? Ik ga heel kort in op drie interessante interpretaties (er zijn er natuurlijk veel meer). De Australische theoloog Graham Ogden schreef een artikel onder de titel *'Divinely-Sanctioned(?) Violence'*¹. Vervolgens vraag ik aandacht voor een beknopte studie van Noort.² Dit deel van mijn verhaal sluit ik af met een impressie van een recent boek van Smelik.³

In het tweede deel luisteren we naar de stem van mensen die geweld hebben meegemaakt. Wij horen in de Bijbel namelijk ook hoe mensen op het geweld dat over hen kwam, reageren.

Ik sluit af met enige overwegingen.

1. Interpretaties

1.1. Ogden

Ogden zet zijn verhaal in met de fundamentele vraag wat wij aanmoeten met de gewelddadige passages in het Oude Testament. Immers wanneer wij de Bijbel zien als het Woord van God kunnen we er niet omheen ook de etnocentrische en xenofobische passages ertoe behoren. In onze wereld die getekend wordt door geweld krijgen hier te maken met *'the apparent divine sanctioning of violence'* (122). Na een korte rondgang langs enige teksten, te weten, Deuteronomium 7: 1-26, 20: 10-20, Jozua 8: 1-29 en Richteren 11 komt hij tot de conclusie dat geweld wordt gesanctioneerd omdat Israël het volk van het verbond is en dat elke vermenging met de kanaanitische religies streng verboden wordt. Ook wanneer binnen het volk zelf het gebod wordt overtreden, door Achan, komt God in het geweer met zijn straf, Jozua 8. Zelfs wanneer Jefta zijn dochter offert, komt God niet tussenbeide, Richteren 11. Ook al behoren al deze teksten tot de zogeheten 'Deuteronomic History' dat eerst in de zevende eeuw voor Christus werd samengesteld, en dus veel later is dan de beschreven tijd, niettemin staan de teksten in de Bijbel. Ogden verdedigt de stelling dat de *'Deuteronomic History'* (DH) een specifieke theologische traditie vertegenwoor-

digt. Deze traditie kenmerkt zich door het accent op het verbond dat God uit liefde met zijn volk sloot. Dat verbond is uniek en sluit een nauwe betrekking met andere volken uit. Maar zijn er ook andere tradities te ontdekken die wellicht een ander beeld van God bemiddelen? *'If our problem is the nature of God as exemplified in these texts, then we have to ask whether the view we find in DH represents the whole, or only a part, the full OT picture.'* (129) Natuurlijk zijn die tradities er. Ogden plaatst het verbond uit DH tegen de achtergrond van het verbond dat God sluit met Noach, dat weer voorafgaat aan het verbond met Abraham. Dat verbond met Noach sluit al wat leeft in. Zo gezien kan Israël geen relatie met God claimen die andere volken uitsluit, aangezien God met al wat leeft zijn verbond sloot. Dus, in DH vinden we *'DH's own narrow claim for itself, rather than God would see it.'* (p.129) Ook andere tradities in de Bijbel, zoals die van Jesaja en Deutero Jesaja geven veel voorbeelden van Gods heilzame bemoeienis met de wereld der volkeren. Hierbij valt ook aan Jona te denken. Kortom, de geweldsteksten representeren Israëls confessie en we kunnen vragen of hier geen sprake is van een *'misunderstanding of Gods will for it conflicts with Gods relationship with all His creatures?'*

Deze opvatting is rigoureuus, terwijl de vraag naar God zo belangrijk is. Ogden gaat aan heel veel voorbij, zijn oplossing is te simpel, maar zijn vraag doet ertoe.

1.2. Noort

Heel anders gaat Noort te werk. Ook hij behandelt een reeks van teksten en geeft een fraai overzicht van de vele pogingen tot een verklaring (p.14-25). Vervolgens geeft hij aan dat binnen het OT ten aanzien van de *'oorlogen des Heren'* een ontwikkeling te zien is. In Richteren 4 en 5 komt JHWH als een krijgsman zijn volk te hulp. In 1 Sam. 17 strijdt David tegen Goliath met de Naam van de HEER der heerscharen. En in een jonge tekst als 2 Kronieken 20 is de rol van de mens in het gewapend conflict die van een gelovige zanger. Bij profeten als Micha komen we het beeld tegen dat het doel van de strijdende Heer is de vernietiging van de strijdmiddelen en daarmee van de strijd (p.34). Ook Noort geeft aan dat de teksten veel later geschreven zijn dan de tijd die ze beschrijven. Vanuit de ballingschap blikt men terug en interpreteert de geschiedenis. Zo komen de verhalen in een ander dan een louter historisch kader te staan. Zij verkondigen dat God het land schonk, maar ook dat door eigen onrecht de ballingschap een feit werd. *'De verkondiging van JHWH als Heer van de strijd is een noodzakelijk element om Israel voorgoed te zeggen dat het niet op eigen kracht kan en mag vertrouwen'* (p.44).

De grote kloof tussen historische werkelijkheid en latere theorie geeft niet de vrijheid om de geweldsteksten aan de fantasie van de schrijvers toe te dichten. De teksten geven een beeld van een God die de geschiedenis ingaat, die er zelfs zich niet voor schaamt een letterlijk tijdgebonden God te zijn'. (p.59) Daarom kan Noort spreken over 'woorden op de grens'.

Deze benadering is veelzeggend en nauwgezet. Met name de gedachte van een ontwikkeling is de moeite waard. Dat in die ontwikkeling mensen hun beelden veranderen is helder, niettemin blijft de vraag naar God ook hier overeind.

1.3. Smelik

Smelik schreef een prachtig boek met veel fijnzinnige exegeses, die eigenlijk niet samen te vatten zijn. Ook hij neemt zijn uitgangspunt in de ballingschap (p.79-113) en vergelijkt bovendien de verhalen met de oud-oosterse oorlogsideologieën. Dat maakt het spannend omdat de verschillen duidelijk worden. De teksten zijn dan ook niet door overwinnaars geschreven maar door slachtoffers. *'De wraak van een overwinnaar is niet dezelfde als die van een verliezer'* (p.210). Daarom in de Bijbel geen verheerlijking van het geweld maar nadruk op gerechtigheid. Van belang zijn een paar uitgangspunten. Allereerst is daar de verkiezing van Israël om te getuigen van Gods verkiezende liefde en dat ten overstaan van de volken. En in nauwe samenhang daarmee is er de strijd tegen de afgoden. Vervolgens moet men bedenken dat de Bijbel een *'litterair universum'* is (p.14, 212). Je moet je houden aan de regels die daar gelden. Smelik geeft met talloze voorbeelden aan dat er geweld is dat destructief werkt en daardoor kwaad is en geweld dat bevrijdend wordt ingezet. Dat het beeld van God hier ingaat tegen een abstrahering van God is evident. Er is dus geen alternatief, de teksten horen er helemaal bij. Zij wijzen erop dat God een persoonlijke God is met alle emoties die daarbij horen.

Ik noem deze studie omdat hier een pleidooi wordt gehouden voor een dynamisch beeld van God. Ook al komt dit voor in een literair universum, Smelik schroomt niet te verwijzen naar de werkelijkheid van God.

2. De stem van slachtoffers en overlevenden

In dit deel vraag ik aandacht voor psalm 80. Hier horen wij een reflectie vanuit de tijd na de ballingschap. De smartelijke gevolgen van oorlog en geweld zijn met handen te tasten. Een lied dat in klacht en lof *'vol heimwee stroomt'* zoals Waayman treffend opmerkt⁴. Eerst de tekst in de vertaling van Gerhard en Van der Zeijde.

Gebed om herstel voor Israël

Voor de koorleider. Op de wijze van 'Leliën' een getuigenis van Asaf. Een psalm.

2 Herder Israëls, hóór!

*Gij die Jozef leidt als uw schapen,
Die troont op de cherubs, verschijn ons.*

3 Voor Efraïm, Benjamin, Manasse,

Laat thans ontwaken uw kracht:

Kom tot onze verlossing!

4 Breng gij, o God, ons de keer

In het licht van uw aanschijn bevrijding!

5 Heer, God der hemelse scharen,

Hoelang nog de wolk van uw gramschap

Over het gebed van uw volk?

6 Brood der tranen hebt gij het doen eten,

Hebt het tranen overvloedig doen drinken;

7 Nabuurvolken laat gij om ons twisten,

Onze vijanden lachen om ons.

8 God der hemelse scharen, breng gij ons de keer:

In het licht van uw aanschijn bevrijding!

9 Een wijnstok groef gij los uit Egypte,

Verdreef volken dat hij hier geplant werd:

10 De grond hebt gij voor hem bereid,

Toen heeft hij wortels gemaakt,

Hij heeft het land overdekt.

11 Zijn schaduw bedekte de bergen,

Zijn ranken de cederen Gods,

12 Tot de zee reikte hij met zijn takken,

Met zijn uitlopers tot de Rivier.

13 Waarom hebt gij geslecht zijn ommuring,

Dat elk die voorbij komt hem plundert

14 Het wilde zwijn aan hem vreet,

Het gedierte des velds aan hem knaagt?

15 God der hemelse scharen, o keer toch,

Zie neer uit de hemel, aanschouw het:

Hergeef hem uw zorg, deze wijnstok,

16 De loot die uw rechterhand plantte,

De zoon die gij sterkte verleend hebt;

17 Die hem wilden verbranden als afval

Vergaan door uw dreigend gelaat.

18 Zij uw hand over deze uw gunsteling,

Het geslacht dat gij sterkte verleend hebt:

19 En nooit dwalen wij meer van u af.

Doe ons leven- aanroepen uw naam.

20 Heer der hemelse scharen, breng gij ons de keer:

In het licht van uw aanschijn bevrijding!

Opbouw

Psalm 80 kent de diepte van het verleden en het verlangen naar de toekomst. In deze psalm komen we de gehele geschiedenis van Israël tegen. De eerste strofe vs.2-4 is een gebed om de nabijheid van God wanneer naburige volken zich opmaken om het land onder de voet te lopen, rond 1020 voor Christus. God wordt aangesproken op zijn handelen bij de uittocht, 'die Jozef weidt als een kudde', en op zijn presentie bij de ark van het verbond, 'die op de cherubs troont'. De tweede strofe vs.5-8 heeft tot object het rijk van Noord-Israël, de tranen die tot dagelijkse spijsze werden en de rook van de verwoesting als teken van Gods toorn verwijzen naar de overheersing door de Assyriërs vanaf 722 voor Christus. Die twee beden werden opgenomen in de klacht van het volk en functioneerden in de liturgie. De priesters spraken de beden uit en het volk reageerde met het keervers vs.4, 8, en 20. Het keervers was de verbinding met de beden en zorgde ervoor dat het lied bewaard bleef. Aan dit ene lied uit het noorden en gebruikt in de liturgie van het zuiden werd een tweede deel toegevoegd, vs.9-17, na de val van Juda en Jeruzalem in 587 voor Christus. Eerst, vs.9-12, is daar het beeld van de wijnstok. En dat beeld geeft hier de bloei van volk en land aan tijdens het koningschap van David en Salomo. Dan verandert het beeld van de wijnstok in een wijngaard, waarvan de muren zijn vernield, vs. 13-14. En dat is een beeld voor Jeruzalem dat door de Babyloniërs werd vernietigd. De bede in vs.15-17 is schrijnend, alle herinneringen aan de verwoesting van de stad klinken mee. Zeer aangrijpend is het weten: wanneer Gij niet terugkeert, zijn wij verloren. Maar ook aan de ballingschap in Babel kwam een eind. Ballingen keerden terug naar huis, de tempel werd herbouwd, maar er kwam geen herstel van het koningschap. Het volk droomde van dit herstel waarin een Messiaanse vorst, gezeten aan de rechterhand van JHWH zijn volk zou bevrijden, voorgoed. Dan klinkt weer het keervers.

Het keervers

Het keervers heeft een eigen karakter dat goed past bij de verschillende beden uit de psalm. In dit vers is sprake van een aanroeping van de HEER der heerscharen, waarin gevraagd wordt om 'herstel', dan wel 'terugkeer'. We kunnen de uitdrukking 'Herstel ons' evengoed vertalen met 'laat ons terugkeren'. Die dubbelheid geeft exact aan waarom het gaat in de psalm. Herstel is immers niet een passief gebeuren, het vraagt om een terugkeer naar de bron van waaruit het leven gevierd en geleefd wordt. Daarom is het zoveel zeggend dat in dit keervers sprake is van 'doe uw aanschijn lichten'. Wat moeten de teruggekeerde ballingen zonder dit aanschijn? Daarom staat er in vers 17: 'door uw dreigende aanblik gaan zij te gronde'. Het

perspectief heet in dit keervers, 'opdat wij verlost worden', dan wel 'en wij zijn bevrijd!' Beide vertalingen geven aan dat deze God in het oplichten van zijn aangezicht bevrijdend optreedt.

Ik verwijs naar deze psalm omdat het gebed om herstel een fundamentele notie is wanneer de bijbelteksten over het verwerken van geweld spreken. Mensen vragen om een genadig aanschijn opdat zij verder kunnen. Deze notie van de inkeer en de boete is uniek in het oude oosten en helpt ons om tot slot enige gedachten te formuleren ten aanzien van de relatie tussen God en mens als het gaat om de zogeheten 'geweldsteksten'.

3. Overwegingen.

1. In de Bijbel wordt het gegeven dat er oorlogen gevoerd worden stilzwijgend als inherent aan het menselijk bestaan aanvaard. Mensen voeren oorlogen. Dat neemt niet weg dat er wel kritische momenten zijn in de teksten. Bijvoorbeeld voor de oorlog begint het aanbieden van vrede, het sparen van vruchtboomen, of een zeker mededogen met vrouwen en kinderen (Vgl. Deut. 20). Van belang is vervolgens dat er veel kritiek is op 'moderne' bewapening. Israël mag geen vertrouwen vestigen op paarden en wagens (Vgl. Joz. 11: 6-9), de koning mag ze niet bezitten. Maar over het geheel genomen kun je er geen systeem van een 'rechtvaardige oorlog' aan ontlenuen.⁵
2. In de reflectie van de slachtoffers komt naar voren dat er een verband is tussen de weg van de koningen en het volk enerzijds en de wegvoering in ballingschap anderzijds. Dat maakt de weeklacht niet minder, maar intensiever.
3. Over de attitude die christenen aan de dag leggen in hun staan in onze wereld vol van geweld een enkele opmerking. Paulus schrijft over de overheid in Romeinen 13 dat zij door God gesteld is. Daarmee is de overheid gerelativeerd en ontdaan van elk absolutisme. Christenen dienen de overheid door te leven vanuit Christus' kruis en opstanding. Zo 'overwinnen zij het kwade door het goede'.⁶ Paulus gaat ervan uit dat de overheid als institutie Gods haar dienst aan gerechtigheid en vrede, waarvoor zij gegeven is, op zich neemt.⁷ De dienst der gemeente is dan een werk der dankbaarheid waarvoor zij lof ontvangt, ook van de overheid.
4. Van groot belang is de overtuiging die in de teksten van het Oude en Nieuwe Testament opklinkt dat God in zijn almacht en wijsheid de wereld leidt en bestuurt. Ik hecht zelf erg aan deze grondovertuiging. Door de verwarring van de mensen heen regeert God onze wereld. Dit is een geloofsovertuiging en juist die overtuiging doet de slachtoffers Gods regering erkennen, maar is evenzeer een bron van intense vragen en groot verdriet, 'hoelang nog HEER?'
5. Tot slot de vraag van het begin. Welk beeld van God bemiddelen de teksten? Er zijn een paar opvallende momenten. Allereerst blijkt God partij te kiezen, te oordelen en gericht te houden. En dat alles met een volledige inzet, dus uiterst dynamisch. Vervolgens is daar een kant die hier contrair aan is. God laat de geschiedenis ook geschieden, in die zin dat Hij niet ingrijpt, kwaad op zijn beloop laat met alle gevolgen van dien. Een aantal malen is hoor je dat Hij zijn aangezicht 'in een ogenblik van toorn' verbergt (vgl. Jesaja 54). Zeker duidt dit op passie, maar ook op passiviteit, zijn hand rust en de mensen gaan hun gang. In de Klaagliederen staan dan ook de verbijsterende woorden, 'niet van harte verdrukt en bedroeft Hij de mensenkinderen' (Klaagliederen 3: 33). In de derde plaats is het goed om te wijzen op het eschatologisch moment in het Godsbeeld. De woorden van de profeten met het visioen van het rijk waar de oorlog niet meer geleerd wordt en de gestalte van Jezus Christus in zijn kruis, opstanding en intercessie bij de Vader, helpen ons om in deze 'nog niet verlost' wereld te doen wat ons te doen staat, ook wanneer wij soldaten uitzenden om tussen strijdende partijen te staan om een glimp van vrede en recht te bewerken.

1 In A. Grözinger & K.H. Soon ed. 'Preaching as Shaping Experience in a world of conflict, *Studia Homiletica* 5, uitgave in beheer van de Societas Homiletica, 2005, p.121-133.

2 E. Noort, *Geweld in het Oude Testament: over woorden en verhalen aan de rand van de kerkelijke praktijk*, Delft 1985.

3 K.A.D. Smelik, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede, Bezetting en bevrijding in de Bijbel*, 's Gravenhage 2005. In de tekst verwijs ik naar de pagina's uit de genoemde teksten van de drie auteurs.

4 K. Waaijman, *Psalmen over de uittocht*, Kampen, z.j. 94. Ik volg Waaijman in zijn uitleg.

5 Voor de ontwikkeling van het begrip 'rechtvaardige oorlog' zie A.H.M. van Iersel en Th.A. Baarda, (red.), *Militaire ethiek. Morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk*, Budel 2002, 103-113.

6 Het lijkt mij zinvol om Romeinen 13 te lezen vanuit Romeinen 12,21. Sowieso krijgen de woorden van Paulus over de overheid hun kracht door zijn accent op Jezus' kruis en opstanding. Vgl. bijv. H. Gollwitzer, *Predigt über Römer 13,1*, in dez. *Forderungen der Freiheit*, München 1964, 113-121.

7 Naast Romeinen 13 staat ook Openbaring 13 in het Nieuwe Testament!

8 De uitdrukking 'nog niet verlost wereld' komt voor in de vijfde van de Barmer thesen. Vgl. *Die Barmer Theologische Erklärung* (1934) in H. Steubing, *Bekennnisse der Kirche, Bekenntnistexten aus zwanzig Jahrhunderten*, Wuppertal, 1970, 287-289.

Discussie over christelijke presentie

Reacties op het artikel "Van bolwerkmodel naar incarnatie"

In het DenkWijzer-nummer van juni 2005 schreef Reinier Koppelaar, voormalig beleidsmedewerker van de ChristenUnie-fractie in de Tweede Kamer en intussen kerkelijk opbouwwerker in Indonesië, een artikel over christelijke presentie.

In dit artikel trok hij de vraag naar de rol en positie van de ChristenUnie breder door ontwikkelingen in de christelijke achterban en samenleving in verband te brengen met gewenste veranderingen in de christelijke presentie in de samenleving van vandaag. De vraag naar de relevantie en betekenis van een christelijke politieke partij hing voor hem samen met de vraag naar de zeggingskracht van het Evangelie in een post-christelijke maatschappij.

Het ging Reinier dus om de maatschappelijke verantwoordelijkheid van christenen in brede zin. Hij introduceerde daarbij de term 'incarnatie' als metafoor voor de wijze waarop christelijke presentie in het huidige tijdsgewricht gestalte kan krijgen. Reinier signaleerde dat christenen uit allerlei kerkelijke achtergronden vanuit een sterk missionair besef zoeken naar nieuwe vormen en nieuwe plaatsen om het getuigenis van Christus gestalte te geven.

"Naar mijn indruk bevinden we ons nog in een overgangsfase. We zoeken nog, en dat is helemaal niet erg. Ook de omringende cultuur bevindt zich in een overgangsfase. Verdere door-denking en actualisering zijn nodig, zodat bijbelgetrouw Nederland niet

bezig is vorige oorlogen te winnen of zich verliest in onderlinge verdeeldheid."

Zowel bij Reinier zelf als bij de redactie leefde de behoefte om aan een aantal verschillende deskundigen te vragen om te reageren op het artikel "van bolwerkmodel naar incarnatie". De reactie van voormalig raadslid Kadijk kwam spontaan. De rest is op uitnodiging. We zijn blij met dit begin van een discussie met deskundigen uit wetenschap en praktijk. Wordt wellicht vervolgd.

Karikaturen

Door A. Kadijk

Reinier Koppelaar schrijft een themastudie van vijf bladzijden in DenkWijzer. Hij wordt gedreven door vertaling van het Evangelie in de samenleving. Hij draagt veel bijbelse noties aan. Terecht pleit hij voor persoonlijk geloven en voor de publieke toepassing van de Bijbel. Voorbeeldig.

Toch poneert Reinier Koppelaar, mijns inziens, ook een aantal karikaturen. Is de christelijke politiek in het verleden werkelijk gevoerd vanuit een traditioneel bolwerk? Zijn we momenteel

echt in verwarring en maken we te weinig, vooraf, een persoonlijke keuze voor Christus? Mag het Bijbelgedeelte Jer.29:4-7, over de weggevoerde Joden in Babel, op deze wijze worden overgebracht naar de huidige situatie? Is presentie van christenen in de maatschappij primair, zoals Koppelaar meent, of zouden we veel eerder centraal moeten stellen dat de bijbelse uitgangspunten enthousiast dienen te worden toegepast in het openbaar besturen? Mijns inziens zijn de tegenstellingen: bolwerk of pre-

sentie en eerst een persoonlijke keuze en secundair politieke standpunten onvruchtbaar.

Nog eens: lof voor de gedreven intentie om een zoutend zout te willen zijn in onze maatschappij. Maar door karikaturen te vermijden enerzijds en door het centraal stellen van politiek is besturen met behulp van bijbelse normen voor het openbare welzijn anderzijds zou Reinier Koppelaar, denk ik, verder zijn gekomen.

Van mens tot mens

Door Lt.-kolonel mevr. drs. Ine Voorham, directeur van de Stichting Leger des Heils Welzijns- en Gezondheidszorg

Het is te begrijpen dat in een artikel in een opinieblad van de ChristenUnie specifiek aandacht wordt gegeven aan de rol van een christelijke politieke partij in de samenleving. Ik zie voor mij geen taak weggelegd om daarop te reageren. Wel waar het volgens de schrijver om draait: 'gewenste veranderingen in de christelijke presentie in de samenleving'. Daarbij vraag ik mij meteen af of het mogelijk is 'niet aanwezig' te zijn in een samenleving. Misschien wordt meer bedoeld 'geen verantwoordelijkheid nemen', 'niet staan voor de zaak die je lief en dierbaar is'. Naast de presentie van christenen benadrukt de schrijver de 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van christenen in brede zin'. Hierbij gaat het om een levend geloof dat als 'zoutend zout' wordt herkend en gewaardeerd. Echter kent de samenleving de smaak van 'het zout' nog wel? Of moeten christenen meer aansluiting zoeken bij de smaak van de samenleving?

Presentie betekent herkenbaarheid en aantrekkelijkheid zonder daarbij concessies te doen aan eigen waarden en normen.

Steeds meer kinderen groeien op zonder kennis van het goede van het evangelie. Er komen generaties die geen ouder(s) of grootouder(s) hebben die van God en Zijn gebod van liefde, vergeving en acceptatie weten. Wel zie ik een hunkering in de samenleving om te komen tot een betere wereld. Christenen willen natuurlijk het liefst een wereld naar Gods bedoelen. Ik ben er altijd een beetje beducht voor om vanuit mijn beperkte manier van kijken in te gaan vullen hoe God de wereld heeft bedoeld. De door God aan onze wereld toevertrouwde richtlijnen in de Bijbel zijn behulpzaam om de plaats als christen in deze samenleving te zoeken. Vanuit de unieke persoonlijke relatie tussen God en de mens vloeit de opdracht voort een naaste voor een naaste te zijn. Ik ervaar dat naast een zoektocht en leerproces als een voorrecht. God biedt ons de kans om gedurende het leven op aarde geïnspireerd door Zijn Geest te groeien in geloof en heiligheid. Dat houdt ook in dat inzichten over verhoudingen in de maatschappij veranderen. Die bijvoorbeeld terug te vinden zijn in de manier waarop instituties gebaseerd op bijbelse waarheden van rol veranderen. Belangrijk daarbij is door wie of wat deze instituties, dus ook kerken, zich laten leiden. Zijn het de algemeen geldende maatschappelijke trends of is het een vernieuwd inzicht in de wijze waarop de liefde van Christus handen en voeten kan krijgen in een onvolkomen wereld? Een handicap voor (christelijke)

instituties is dat zij over het algemeen een rijke historie hebben en organisatievormen kennen die bijna onveranderbaar lijken. Dat kan met zich meebrengen dat de aanwezigheid en herkenbaarheid in een veranderende wereld vermindert of in het slechtste geval verdwijnt, terwijl de instituties zelf in stand blijven. Dan verworpen ze tot museumstukken die teren op historische rijkdom.

Reinier Koppelaar zegt terecht in zijn artikel dat het gaat 'om te onderscheiden waar het op aankomt'. Presentie, 'er zijn' heeft de dubbele dimensie dat christenen moeten 'zijn' wat ze pretenderen te zijn: een volgeling van Jezus Christus. Misschien met vallen en opstaan, maar wel op weg om de persoonlijk ervaren liefde van God handen en voeten te geven in het contact met de ander. De tweede dimensie van het 'er zijn' is gelegen in de beleving van de ander. Medemensen die in staat moeten zijn te kunnen herkennen dat er christenen zijn die getuigend leven. Het ligt daarbij niet alleen aan de authenticiteit van het getuigend geloof, maar evenzeer aan de begrijpbaarheid en aantrekkelijkheid van die authenticiteit. Het is nog steeds waar dat 'goede wijn geen krans behoeft', echter als de meeste mensen geen interesse in wijn hebben lopen ze niet langs dat rek in de slijterij. Presentie betekent herkenbaarheid en aantrekkelijkheid zonder daarbij concessies te doen aan eigen waarden en normen.

Verhalen van Jezus aan ons gegeven om over na te denken geven richting hoe te handelen:

- Alles uit je handen laten vallen als iemand door onrecht wordt getroffen en berooid aan de kant van de weg ligt.
- Eigen veiligheid, vervoermiddel en geld beschikbaar stellen om ongeacht wie de ander is, de handen uit de mouwen te steken.
- Oog en oor hebben voor medemensen die langdurig wachten op uitkomst in uitzichtloze situaties. Het meest knellende is niet dat zij kreupel of blind zijn, maar het feit dat er niemand is om hen naar de plaats te brengen waar uitkomst is te vinden.

Noch de Barmhartige Samaritaan, noch Jezus handelend bij het badwater van Betzata / Betesda behoorden tot bolwerken. Wel brachten ze veranderingen te weeg in het leven van de geschetste personen. Het waren mensen die nood zagen, zich bewust van hun aanwezigheid en niet anders konden dan tot actie over te gaan. Presentie mag dan ook niet ophouden bij 'er zijn'. Christelijk presentie betekent ook in de 21ste eeuw: Ga en doe iets!

Licht en aarden vaten

Door prof.dr. A. van de Beek, hoogleraar aan faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit

Reinier Koppelaar stelt in zijn artikel "Van bolwerkmodel naar incarnatie" dat christenen zich niet moeten afsluiten voor de wereld maar daarin present moeten zijn. Hij gebruikt daarvoor de gedachte van de incarnatie: de vleeswording van het Woord. Ik heb daar drie opmerkingen bij die ik hieronder toelicht.

1. We moeten onderscheid houden tussen incarnatie en inhabitatie

Incarnatie staat voor de vleeswording van het Woord, zoals Johannes 1:14 daarover spreekt. Dat betreft echter in de klassieke theologie steeds de vleeswording in Christus. Men kan die niet zomaar verbreden naar elke andere zichtbare gestalte waarin God werkt in de wereld. Dan verliest men het unieke karakter van Gods komen in Christus uit het oog. Die brede opvatting van de incarnatie komt in de huidige zendingwetenschap inderdaad vaak voor en is vooral geworteld in de Anglicaanse theologie. Daarin wordt vleeswording een algemeen begrip van goddelijke werkzaamheid, in plaats van Gods eenmalige daad in Christus, door Wie het eens en voor altijd is volbracht. Het gaat niet meer over de concrete persoon van Christus maar om iets algemeen en daardoor is het docetisch. Het lijkt dus om concrete theologie te gaan, maar in wezen wordt het echt concrete van de unieke persoon van Jezus ontkend. Voor wat Koppelaar bedoelt met incarnatie gebruikt men van ouds het woord inhabitatie: de inwoning van de Heilige Geest. Juist doordat die onderscheiden is van de incarnatie blijft die ook gekwalificeerd: het gaat om de inwoning van de Geest die ons inplant in Christus en aan Hem doet deelhebben.

2. Christenen zijn geen bolwerk, maar een licht

Het koppel 'bolwerk' en 'presentie' schept een verkeerde tegenstelling. Christenen zijn als gemeenschap nooit een bolwerk dat zich afsluit voor de wereld. Zij hebben niets te vrezen. Maar dat wil niet zeggen dat ze overal in alle hoeken van het publieke domein present moeten zijn. Op zichzelf kan men trouwens beide beelden best gebruiken, afhankelijk wat men bedoelt. Maar als koppel deugen ze niet. Eerder past dan het beeld van het licht: waar de Geest woont worden mensen vernieuwd. Zij worden dat vooral in het sterven aan zichzelf en juist daarin zijn ze een vreemde, boeiende gemeenschap in de wereld. Zij zijn geheel anders dan anderen. Zij hebben die schat wel in aarden vaten. Ze hebben niets om zich op te beroemen. Zij wijzen naar Hem die het Licht der wereld is en hoe meer ze naar Hem wijzen, des te meer verliezen zij zichzelf en worden ze bereid om anderen te dienen. Zij doen dat als mensen die niet meer van deze wereld zijn, vreemdelingen en bijwoners, overal present, maar nergens thuis, omdat hun leven met Christus is geborgen bij God.

3. Christenen leven in de aardse tijd

Christenen leven te midden van de wereld. Ze stichten niet het koninkrijk van God op aarde. We moeten het doen met de grenzen van onze aardse tijd, in een situatie van vreemdelingschap. We bouwen niet aan grootse idealen. We zijn al erg tevreden als er een beetje evenwicht is in de wereld. Een maatschappelijke balans is het hoogste wat we kunnen bereiken. Op die manier spreekt Calvijn in het laatste hoofdstuk van de Institutie. Verder moeten we ook maar niet gaan. We komen dan al gauw in dopers vaarwater. Daarom stellen christenen zich in de politiek bescheiden op. Als we kunnen vermijden dat de zwakken niet verpletterd worden onder het geweld en kunnen herademen, en als we kunnen bereiken dat de sterken niet hun macht bouwen op de ellende van anderen hebben we al veel gedaan. Juist de idealen van de vrije mens of van aller mensen broederschap vernietigen de ruimte die mensen mogen hebben als we weten van ons betrekkelijke leven. 'Laten de heidenen weten dat ze stervelingen zijn,' zegt Psalm 9. Laten de mensen dat ook weten als ze zich met politiek bezig houden: geen idealen maar een beetje ruimte voor kleine mensen die elkaar nodig hebben, soms voor een steuntje in de rug, soms om een toontje lager te zingen.

Christenen wijzen naar Hem die het Licht der wereld is en hoe meer ze naar Hem wijzen, des te meer verliezen zij zichzelf en worden ze bereid om anderen te dienen.

Christelijke presentie verdraagt geen cultuuroptimisme

Door ir J. van der Graaf, voormalig algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk

Dat een christen geroepen is in te gaan in de cultuur, om mensen in hun leefsituatie te bereiken met het Evangelie lijkt me voor geen tegenpraak vatbaar. Om daar echter het woord 'incarnatie' voor te gebruiken is dunkt me een brug te ver. Daarvoor is de vleeswording van het Woord, de indaling van Jezus Christus in ons menselijk vlees me te hoog en te heilig.

Intussen is een pleidooi om het 'bolwerkmodel' te nuanceren, laat staan prijs te geven geen sinecure. De verzuiling zit zo diep in ons volksleven, niet in het minst binnen het christelijke volksdeel, dat mensen er innerlijk mee vergroeid zijn. Terecht merkt de heer Koppelaar op dat het (zelfs) 'een onwenselijk nevenproduct' van de verzuiling is dat christenen zich maar al te vaak hebben opgesloten 'in een eigen kerkelijke en sociale subwereld'.

Eerste christenen

De vraag is of we als christenheid in dit land (spirituele) weerbaarheid genoeg hebben om de 'bolwerken' te verlaten en gewoon in 'Babel', als ten tijde van de profeet Jeremia, temidden van ongelovigen onze verantwoordelijkheid te verstaan. Het door Koppelaar geciteerde woord van Jeremia in zijn brief aan de Joden in Babel (Jer. 29:4) verneem ik niet voor het eerst. Het is mij al zo lang als een spiegel. Natuurlijk is dit al de praktijk bij de meeste christenen op de werkvloer, in het leven van elke dag. Een werkkring met een meerderheid

van christenen is een zeldzaamheid, die vindt men zelfs vaak alleen nog maar binnen de 'bolwerken'. Maar hoe wil Koppelaar zijn 'open' visie praktiseren in de politiek, en in al die maatschappelijke verbanden, waarbinnen onze verantwoordelijkheid is geïnstitutionaliseerd? Hij maakt dat onvoldoende concreet.

De uiterste consequentie is de doorbraakgedachte. Ten tijde van de Doorbraak na de Tweede Wereldoorlog is het geprobeerd: in de politiek, de vakbeweging, de media, het onderwijs. Maar dat wil Koppelaar immers ook niet? Het resultaat was voor overtuigde aanhangers van de doorbraakgedachte al snel teleurstellend. Zelfs de identiteitsgebonden werkgemeenschappen in de PvdA, waaronder de protestants-christelijke, gingen teloor. òf het mankeerde aan geestelijke weerbaarheid bij de christenen òf de a-christelijke en anti-christelijke vloedgolven waren te sterk. Het 'Gebot der Stunde', waartoe werd opgeroepen, kwam al spoedig veraf te staan van de Tien Woorden, die God aan de mens 'ten goede' gaf.

Zelfs de apostolaire gedachte binnen de kerken, in de Nederlandse Hervormde Kerk in het bijzonder leed schipbreuk. De kerk had de hoge pretentie in de wereld met het Evangelie present te zijn maar de inhoud van de boodschap zelf verwereldlijkte. Hier zijn gestrande schepen bakens in zee.

Spiritueel

Identiteit en spiritualiteit moeten daarom dicht bij elkaar blijven, replicateert Koppelaar. Dat valt te beamen. Maar dan moeten we ons wellicht weer leren spiegelen aan de eerste christenen. Ze hadden maatschappelijk en politiek niets 'eigens', geen politieke of maatschappelijke organisaties, maar ze kenden vooral de weerbaarheid van het hart. De kerkvader Tertullianus vertrouwde de kinderen aan heidense scholen toe, want thuis werd geestelijke weerbaarheid aangekweekt. Tegelijkertijd was er echter - en dat is de keerzijde van de medaille - distantie van wereldse manifestaties: de keizerverering, het theater, het circus, de arena. Waarmee ik zeggen wil dat pleidooien voor betrokkenheid van christenen op de cultuur ook gepaard moeten gaan met 'innerweltliche askese'. Wanneer die er niet is zullen christenen spoedig aan de wereld ten prooi vallen. De eerste christenen waren er helemaal niet op uit om de samenleving te transformeren. Ze onthielden zich zelfs van politiek maar doorzuurden nochtans de samenleving. De neergang sloeg toe toen ze zich verzwagerden met wereldlijke instituties en macht gingen krijgen. Een pleidooi voor inculturatie is dan ook nog wat anders dan aanvaarding van de cultuur in haar wereldse verschijningen. Christenen moeten er ook niet op uit zijn de cultuur in hun 'macht' te krijgen. Het is hun voldoende kracht te putten uit de wetenschap dat Christus op het Kruis

De vraag is of we als christenheid in dit land (spirituele) weerbaarheid genoeg hebben om de 'bolwerken' te verlaten en gewoon temidden van ongelovigen onze verantwoordelijkheid te verstaan.

de machten heeft onttroond. Dat geeft wel ontspanning, ontdoet van kramp.

Maar misschien zijn we al te gelijkvormig geworden aan de schema's van de wereld om nog onbevangen in de wereld te kunnen staan. 'Gij geheel anders?' Het lijkt er vaak niet op. De tijdgeest dringt door de retsen kieren van ieders bestaan. Moet ik vandaag 'theater, circus en arena' actualiseren?

(Sub-)zuilen

Ooit had Groen van Prinsterer grote moeite om het volkskind op de openbare school los te laten. Hij capituleerde met moeite, omdat het kind uit de christelijke gezinnen niet geslachtofferd mocht worden op het altaar van de Verlichting. Zo en daarom ontstond ook de christelijke partij. Maar met kracht kwam Groen vanuit zijn theocratisch beginsel op voor het 'Droit Divin', het goddelijk recht op mens en wereld. De verzuiling voltrok zich aanvankelijk (slechts) rondom het bijzonder onderwijs. Ook in de tijd van de Doorbraak bleven doorbraaktheologen als J. J. Buskes trouwens kiezen voor de christelijke school. Maar Buskes kon ook toornen tegen het cultuuroptimisme van de nazaten van Kuiper, die aan de wereld verloren gingen. Het boek van Agnes Amelink, *De Gereformeerden*, is er een toonbeeld van. Spiritualiteit maakte plaats voor activisme. De grote verzuiling ging toeslaan. Die verzuiling is zelfs zover doorgetrokken dat

nieuwe kerkelijke groeperingen die ontstonden, een subzuil gingen openen. We reformeerden, hervormden, herstelden en verbrokkelden maar door, in de institutionele zin van het woord, met het gevolg dat de eigen bolwerken evenzoveel blokkades vormden voor het getuigenis in de wereld. Wat kwam er nog van gemeenschappelijke evangelisatie terecht? De integrale christelijke presentie werd er eerder door verlamd dan versterkt. Zeker wanneer op den duur de 'bolwerken' zelf aan de secularisatie ten prooi vielen.

Maar laten we niet vergeten: de doorgeschoten verzuiling schoot wortel in de kerken. Ik zie daarom pas een begin van een vermoeden van de open houding, waarmee christenen in de samenleving present kunnen zijn, wanneer ze die houding allereerst in en tussen kerken praktiseren. Zolang wij onze kerkelijke bolwerken hebben en koesteren en zelfs blijven vermeerderen, blijven de pleidooien van Koppelaar theoretisch. Drie nieuwe kerken verschenen het laatste jaar op het toneel. Vandaar.

Denken

Ik geloof best in het ideaal dat Koppelaar tekent. Maar het vraagt een radicale vernieuwing van ons denken; een om-denken. Wie het ideaal van de christelijke presentie buiten de 'bolwerken' bijvalt, moet beginnen te leren dat anderen dan hij/zijzelf zich naar eer en geweten principieel kunnen ophouden in

andere kerkelijke appartementen. Zolang christenen elkaar, expliciet of impliciet, om hun kerkelijke keuze afschrijven is er van de presentie in de samenleving weinig 'heil' te verwachten.

Is de consequentie van Koppelaars pleidooi overigens ook niet dat wordt aanvaard dat mensen hun christelijke verantwoordelijkheid in de maatschappij ook kunnen verstaan in andere, zeg bredere maatschappelijke of politieke verbanden dan die waartoe hij/zij behoort. Zover is het nog lang niet.

Bovendien is de kloof tussen kerk en wereld, tussen christenen en niet-christenen in vergelijking met de tijd waarin de zuilen ontstonden - ten tijde van het nog vigerende 'Corpus Christianum', toen Nederland nog een (voor 90 procent) gedoopte natie was - aanmerkelijk groter en dieper geworden. Daarom zou het slecht zijn als de 'bolwerken' zonder meer zouden worden geslecht. Christelijke presentie vraagt immers ook onderlinge opscherping, vertroosting zelfs in het lijden aan de tijdgeest.

Christelijke presentie in de wereld betekent uiteindelijk leven tussen twee werelden: de wereld als Gods schepping en de van God afgevalen, Gode vijandige wereld. Cultuuroptimisme zal de profetie doven en uiteindelijk de verantwoordelijkheid doen verslappen. Dat vraagt wel onderscheidingsvermogen. Op het scherp van de snede. Want Christus zond zijn schapen uit onder de wolven.

Bewijs genoeg

Door Jan Post, hoofdredacteur

Sommige christenen zien in de samenleving niets anders dan ellende en narigheid. Die opvatting wordt niet-gelovigen voorgehouden om hen te overtuigen van de waarde van het christelijk geloof, dat dan natuurlijk een oplossing biedt voor al die ellende en narigheid. Veel ongelovigen weten vervolgens werkelijk niet waar die 'arrogante' christen het over heeft. In hun beleving valt het allemaal nog wel mee.

Voor een deel hebben die ongelovigen nog gelijk ook. Natuurlijk is onze samenleving niet ideaal. Dat zal niemand ontkennen. Het waarden- en normendebat werd en wordt niet voor niets gevoerd. Maar we moeten niet vergeten dat onze samenleving als totaal er toch heel wat beter bij ligt dan in afgelopen eeuwen het geval is geweest. Pasgeboren meisjes worden niet in rioolputjes gestopt (Romeinse tijd). Er lopen op straat niet zo gek veel mensen rond met een gat in de tong of een brandmerk op het voorhoofd als gevolg van een lijfstraf op een -vermeende- overtreding (Middeleeuwen). En uitgemergelde textielwerkers met twaalf-urige werkdagen en zes-daagse werkweken hebben een punt bij de arbeidsinspectie (19e eeuw).

De goedbedoelende christen probeert zijn verhaal nog te redden door de blik te richten op misstanden die er nog wél zijn. Of door allerlei werelddelen aan te wijzen waar de (of die) wereld wel ten onder gaat aan ongerechtigheid. Die wereld is nog inktzwart.

Maar, meent de niet-gelovige, dáár hebben ze ook (nog!) geen kinderwetje van Van Houten. En voor dat wetje is geen geloof nodig, maar goed fatsoen en gezond verstand.

Evenmin is het erg overtuigend om niet-gelovigen voor te houden: 'Neem Jezus aan want dan ben je gered van je zonden!'. Veelal wordt dat ervaren als een onterecht verwijt. Want de gemiddelde niet-gelovige voelt zichzelf helemaal niet zondig. Hij probeert, met alle fouten die hij heeft en vaak ook zal erkennen, naar eer en geweten goed te zijn voor zijn naaste. En in verreweg de meeste gevallen is hij dat ook.

Overtuigend verhaal

Christenen vertellen niet zo'n overtuigend verhaal in deze wereld. Dat was vroeger anders. In de eerste eeuwen verkondigden christenen een revolutionaire boodschap die miljoenen (letterlijk) op de knieën kreeg. Naasteliefde was *cool*. Opperingsgezindheid *hot*. En bovendien was het christendom nog onbesmet van kerkelijke scheuringen en schandalen.

Wat ik hier schets is niet nieuw. Maar met de opkomst van een 'beschaaft' samenleving en de 'verlichte' menselijke geest kwam ook de problematiek van de verminderde geloofwaardigheid van het christelijk geloof naar voren. Onder de verminderde houdbaarheid van het christelijk geloof zijn christenen zich meer gaan organiseren: op school, in de politiek, de vakbond en de plaatselijke harmonie. Ter bescherming en als uitvalsbasis.

Niet onlogisch, maar daarmee ontnamen christen zich (noodgedwongen?) de mogelijkheid om in open verbinding te staan met niet-gelovigen. En

een sociologische wetmatigheid vertelt ons dat bekeringen bijna alleen beklijven als ze ontstaan vanuit een persoonlijke relatie. Een even sociologische wetmatigheid vertelt ons dat goede omgang met anders-denkenen veelal wederzijdse beïnvloeding van opvattingen betekent. Deze bekeeringsparadox (relaties met niet-gelovigen zijn nodig maar ook 'gevaarlijk') speelt ons in het rijke fatsoenlijke Westen danig parten bij de vraag hoe wij ons in deze samenleving moeten opstellen.

Veel meer nog stelt het ons de vraag naar de overtuigingskracht van ons geloof! De moderne mens (generaliserend) kan niet geloven wat niet aannemelijk is. Ik heb het gevoel dat dáár de uitdaging ligt. Hoezo niet aannemelijk? Is het zo aannemelijk om in een big bang te geloven? Is het niet zo dat de Schepping, Gods Woord en onze ervaring (en trouwens ook de ervaring van veel niet-gelovigen) overtuigend van God getuigen? Is er niet minstens net zoveel bewijs voor geloven als voor niet-geloven?!

Nu overheerst in zowel de discussies over relatie- als over incarnatiepolitiek de vorm, de organisatie. Op voorhand is men er blijkbaar al van overtuigd dat 'de boodschap' overtuigend genoeg is. En dat is het blijkbaar niet. Eerlijk gezegd, bijvoorbeeld kijkend naar programma's waar christenen niet-gelovigen proberen te overtuigen van hun geloof, vindt ik de gebruikte argumentatie zelden heel sterk.

Op het moment dat die Boodschap helder en klaar is (ook voor onze tijd), dan is de vorm een afgeleide. Ik zie dan ook veel meer in een bezinning op de theologische en politieke apologetiek dan in oude wijn in nieuwe zakken.

Relaties leiden tot sociale revolutie

Door Cors Visser, tot 1-1-2006 medewerker Wetenschappelijk Instituut en sinds 1-11-2005 directeur van het christelijk studiecentrum ICS

BOEKGEGEVENS

Jubilee Manifesto: a framework, agenda and strategy for Christian social reform

Michael Schluter and John Ashcroft (eds)

Jubilee Centre 2005

Prijs: ong. €16,-

Te bestellen via www.jubilee-centre.org/Resources/resourcecatalogue.php?cat=2

Na het lezen van het interview en enkele publicaties bleef bij mij de vraag hangen: is relatiepolitiek nu echt een concept waarmee christelijke politiek goed uit de voeten kan, of blijft het een vage term, die wel mooi klinkt maar waar een politicus of ambtenaar niks kan. In het Jubilee Manifesto proberen acht geleerde heren met een mooie staat van dienst en met twee decennia ervaring in het 'relationisme' mij van het eerste te overtuigen. Ik zal het meteen maar verklappen: met wisselend succes. Het feit echter dat ik hier en daar flink kritisch ben, betekent vooral dat ik het boek heel serieus neem.

Opzet en inhoud

Eerst iets over de opzet van het boek. Het boek bestaat uit drie delen: een eerste deel dat het bijbels raamwerk geeft over het denken over relaties. Een tweede deel waarin een aantal agendapunten naar voren komen, zoals strafrecht, overheid, familie en economie. En een slotdeel waarin de aandacht uitgaat naar strategieën: hoe kun je in de praktijk werken aan relatiepolitiek.

Christendom is een relationele religie, is de hoofdboodschap van de eerste hoofdstukken. De auteurs duiken daarvoor in de christelijke traditie en in de bijbel. Met name de Thora krijgt daarbij veel aandacht. En ze komen met een sterke onderbouwing dat mensen geschapen zijn om met elkaar samen te leven en om een relatie met God te hebben. Wright verwoordt dat fraai: "God's purpose was not to invent a production line for righteous individuals, but to create a new community of people who in their social life would embody those qualities of righteousness, peace, justice and love which reflect God's own character and which were God's original purpose for humanity" (p. 85). De auteurs slagen er – in de ogen van deze niet-theoloog - goed in om bijbelse noties in hun context te zetten en aan te geven wat wel of niet relevant is voor nu. Mijn grootste kritiekpunt is dat de insteek van de hoofdstukken nadrukkelijk die van een relationele benadering is. Door

Eindelijk, dat was mijn eerste gedachte toen ik een aankondiging van het boek zag. Eindelijk zou ik te weten komen of relatiepolitiek echt iets voorstelt. Of de nadruk op relaties een politieke vertaling kan krijgen. De titel is in ieder geval veelbelovend: Jubilee Manifesto, a framework, agenda and strategy for Christian social reform. En een ding is zeker. Dit is niet alleen een 'must have' voor iedereen die christelijke politiek serieus neemt, maar ook een 'must read'.

De ChristenUnie heeft het afgelopen jaar wat geflirt met de zogenaamde 'relatiepolitiek'. Een manifest hierover volgde, en ook de kreet voor de verkiezingen - voor elkaar - heeft een directe link met relatiepolitiek. De term en inhoud zijn over komen waaien uit Engeland. Michael Schluter – een van de redacteurs van het boek – is als eerste met de ideeën rond relatiepolitiek gekomen. Eerder verschenen mede van zijn hand boeken als *The R-factor* en *Building a Relational Society*. Kenmerkend in het gedachtegoed van Schluter c.s. is dat relaties een centraal aspect vormen van de bijbelse boodschap. God heeft mensen geschapen om met elkaar samen te leven en om een relatie met God te hebben. Door individualisering, maar ook door materialisme en pluralisme slijten relaties in de Westerse wereld en plaatst ze als het ware een tijdbom onder haar eigen beschaving.¹

deze benadering van tevoren te kiezen, lijkt het soms alsof de auteurs bepaalde bijbelse noties plooiën in een relationele richting.² Ondanks deze kritiek maken ze wel aannemelijk dat God relaties op elk niveau van groot belang vindt en dat goede relaties voorwaarde zijn voor een goed functionerende samenleving.

Na deze basis komen verschillende onderwerpen aan bod: de natie-staat, de overheid, gezin/familie, verzorgingsstaat, financiën, economie, strafrecht en tot slot defensie en internationale politiek. Dus ook een aantal onderwerpen waar je niet direct aan denkt bij relatiepolitiek.

Bij het hoofdstuk over de overheid blijkt ook dat er niet zoveel te vertellen valt. Het doet wat gemaakt aan om alleen vanuit relatieperspectief over de overheid te schrijven. De andere hoofdstukken worden meer natuurlijk gedragen door de relatie gedachte.

De ChristenUnie heeft als belangrijk punt dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is, maar in deze bundel gaat Schluter veel verder. Na een mooi exposé over de rol van het gezin en familie in de bijbel komt hij met een aantal vergaande politieke implicaties. De extended family, een eenheid van familie bestaande uit drie generaties, moet de grond vormen voor al het beleid. Dat betekent dat beleid er op gericht moet zijn om mensen bij elkaar te laten wonen. Alleen zo kunnen ze goed voor elkaar zorgen. Een van de aanbevelingen is om de mobiliteit te ontmoedigen. Daarnaast moet de overheid investeren in huwelijken. Als het huwelijk de basis is voor het samenleven, dan is het een investering waard. In een aantal staten in de VS blijkt dat er minder scheidingen zijn als er huwelijkscursussen e.d. worden gegeven. Een interessant punt voor het verkiezingsprogramma.

In het stuk over de verzorgingsstaat staat de familie ook centraal. Op grond van de bijbels wetten rond het opkomen voor vluchtelingen, immigranten en armen, bepleit Schluter een radicale hervorming: alleen mensen zonder directe familie mogen aanspraak maken op steun van de overheid. De natuurlijke volgorde van steun is: familie, gemeenschap, lokale overheid. Steun hoort niet te komen van een nationale overheid. Een dergelijke driedeling is nodig om onderling verantwoordelijkheidsgevoel te kweken en om de waardigheid van de steunontvanger te garanderen. Naast deze maatregelen zou er ook meer aandacht moeten uitgaan naar preventie. Wat betreft het strafrecht volgt Burnside een soortgelijke redeneertrant. Recht heeft in het Hebreeuws te maken met relatie, elkaar recht in de ogen kunnen kijken. Straffen mogen zeker streng zijn, maar moeten wel gericht zijn op het herstel van de verstoorde relatie en mogen de waardigheid van een veroordeelde niet aantasten. Straf moet idealiter zichtbaar in de gemeenschap zelf plaatsvinden: de straf wordt toch immers voltrokken namens de gemeenschap. Terecht merkt hij op dat in de huidige samenleving rechtsvervolgving meer iets wordt

van controle krijgen op de veiligheid en het niet meer gaat om het rechtdoen zelf.

Ook in de hoofdstukken over economie en financiën trekt de auteur, Mills, lijnen uit het Oude Testament door. Zo vraagt hij zich af of we rente ook in een westerse maatschappij wel moeten accepteren. Rente op investeringen prima, maar rente op leningen zijn volgens hem in strijd met bijbelse richtlijnen. Door het vragen van rente zeg je dat iemand niet tot de gemeenschap behoort. Zo was het Joden wel toegestaan om rente te vragen aan buitenlanders, maar niet aan mensen van hun eigen volk. Verder stelt Mills dat de bijbel redelijk liberaal over de economie spreekt. De overheid moet niet herverdelen, de taak van de overheid is om mensen gelijke toegang te geven tot hulpbronnen. Overigens gelden daarbij wel allerlei randvoorwaarden.

In het laatste deel trekken de auteurs enkele conclusies en proberen ze strategieën te schetsen om te werken aan een meer relationele samenleving. Helaas komen ze daarbij niet veel verder dan het herhalen van de conclusies uit de voorgaande hoofdstukken en te stellen dat christenen op alle niveaus actief moeten zijn. Wel staan er nog een aantal aardige case-studies, bijvoorbeeld over de succesvolle campagne Keep Sunday special.

Discussiewaardig

Al met al is het een zeer lezenswaardig en vooral discussiewaardig boek. De grote sterkte van dit boek is meteen ook haar grootste zwakte. Alle bijdragen zijn geschreven vanuit het centrale idee van relaties. Dit geeft het boek een samenhang en een focus die ook goed tot uitdrukking komt in de verschillende voorstellen. Overnemen van de visie en de plannen uit dit boek, betekent pleiten voor een radicale herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. Daarbij doemen twee problemen op. De eerste is de vraag naar hoe reëel een dergelijke aanpak is. Zo mist in verschillende hoofdstukken een expliciete analyse van de huidige situatie. Maar goed, een ideaalbeeld is om naar te streven. Het tweede bezwaar is meer principieel van aard: doet het relationisme recht aan de totaliteit van de bijbel. Ik vermoed van niet. Net zomin als christelijk-sociaal dé term kan zijn voor het karakteriseren van een politieke partij, kan relatiepolitiek dat zijn. Defensie, milieu, ruimtelijke ordening, maar ook economie hebben allemaal wel een relationeel aspect, maar dit is niet het belangrijkste. Het boek zou aan kracht winnen door te zeggen dat ze slechts voor bepaalde zaken in de samenleving een radicaal andere visie en voorstellen heeft.

Het zou heel jammer zijn als de ChristenUnie of het WI niets zou doen met dit boek. Het levert goede inbreng voor een verkiezingsprogramma. En wellicht is het een goed idee om een Nederlandse versie uit te brengen in het kader van het project 'Nieuwe solidariteit'.

www.jubilee-centre.org

www.relationshipsfoundation.org

¹ Zie onder andere het uitgebreide interview met Schluter in Denkwijzer nr. 2 van dit jaar.

² Wat dat betreft vind ik het boek *Living as the people of God, The relevance of Old Testament ethics* (1983) van Christopher JH Wright sterker. Hij lijkt minder uit te gaan van een overkoepelend idee, waardoor meer noties de ruimte krijgen.

In hemelsnaam!

Economisch beleid met een eigen dimensie

Door Jan Westert, directeur van het Menso Alting College en lid van het curatorium van het WI.

BOEKGEGEVENS

In Hemelsnaam!

Over de economie van overvloed en onbehagen

Arjo Klamer

ISBN: 9025955010

Uitgever: Kok Uitgevers, Kampen, 2005

Prijs: € 14,95

Miskennis

In het economisch denken is er sprake van een miskennis van het gevoel van onbehagen onder burgers. De economische maatregelen, gecombineerd met sociale maatregelen gericht op het indammen van geweld en het beteugelen van misbruik van voorzieningen, hebben gezorgd voor een verharding van de samenleving. De kenmerkende waarden van de markt én die van de overheid bieden geen afdoende antwoorden op dat gevoel van onbehagen. Klamer vraagt een herwaardering van sociale en culturele waarden in het economisch denken. De derde sfeer (de alledaagse leefwereld van de burgers) tussen markt en overheid verdient meer aandacht. Het gaat om het perspectief van waaruit naar de mens wordt gekeken. Vanuit economisch perspectief is de standaardverklaring, dat individuen rationele keuzen maken en daarbij eigen belang nastreven om een zo groot mogelijke welvaart te bereiken. Klamer vindt dat perspectief te beperkt. Niet alleen Klamer, maar ook anderen stellen vragen bij het economisch denken. De beleving van welvaart zit tussen de oren niet in de portemonnee, stelde de Engelse econoom Layard in zijn boek Happiness. En recent kwam het boek Economie van de eerbied van Roelf Haan uit, waarin wordt stilgestaan bij het bijbelse spreken over geld en goed.

Christelijke traditie

In hemelsnaam! is een andere waardevolle invalshoek voor christenen, die aan hun sociaal economisch handelen zin en richting willen geven. In de christelijke traditie heeft er altijd veel aandacht bestaan voor het vraagstuk van het dagelijks brood. In Calvijns denken had de kerk een maatschappelijke en politieke taak. In het katholieke denken is de encycliek Rerum Novarum (1891) een markant moment in het spreken van de kerk over sociale vraagstukken. En in hetzelfde jaar 1891 sprak Abraham Kuyper zijn beroemde rede: Het sociale vraagstuk en de christelijke religie uit. Ook daarna hebben gereformeerden zich regelmatig met het vraagstuk van de verantwoordelijkheid voor hun sociaal economisch handelen beziggehouden.

Niet een sterke economie of een doeltreffende overheid bepaalt de kwaliteit van het leven, maar een vitale en krachtige samenleving. In zijn boek 'In hemelsnaam' hekelt de econoom Arjo Klamer de economisering van het leven. Goed leven in een goede samenleving draait niet primair om geld, maar om vriendschap, wellevendheid, zorg en aandacht. En uiteindelijk vooral om iets cultureels of spiritueels, of wel iets wat zin geeft aan leven. Het gaat om handelen vanuit overtuiging, handelen in liefde. 'In hemelsnaam' is wat mij betreft ook een oproep aan christenen om weer een werk te maken van hun maatschappelijk handelen tot lof van God.

Nederland mag dan behoren tot de economisch welvarendste landen ter wereld, toch ervaren we onbehagen in dit land van overvloed. Het lijkt er sterk op dat Nederlanders een tekort ervaren aan stabiliteit en geborgenheid. Er is schaarste aan wellevendheid of aan verantwoordelijkheidsgevoel. Arjo Klamer vraagt zich af waarom het gangbare economisch denken, waarin het vooral gaat over het oplossen van het vraagstuk van de schaarste, geen verklaring kan bedenken voor het onbehagen in de samenleving. De economisering van het leven heeft het leven de afgelopen decennia niet leuker gemaakt.

Vaak beperkte de discussie zich echter tot een positiebepaling tussen links en rechts, tussen individu en collectief of tussen overheid en markt. Maar over het algemeen is het gesprek blijven hangen in het debat tussen markt of overheid, tussen links of rechts. Het debat over het christelijk sociale gezicht van de ChristenUnie is een voorbeeld van dat denken binnen een eendimensionaal perspectief. In DenkWijzer noteerde Van Popta enige tijd geleden het belang om de meer-dimensionaliteit van het vraagstuk van dynamiek en solidariteit in het christelijk economisch denken onder ogen te zien. Dan verdwijnt vanzelf het links-rechts dilemma als meetlat van tafel.

Niet alleen in politiek is een vernieuwende bezinning relevant; ook de aandacht van de kerk voor het maatschappelijk gesprek vraagt om vernieuwing en verdieping. De roep om spiritualiteit in de samenleving in het economisch denken is een roep, die kerken niet mogen negeren. Het is een uitnodiging aan de kerk om de ontstane leemte in te vullen. In mijn ogen wordt dat bevestigd in de andere-waardenbenadering van Klamer. De economie en het economisch denken is niet meer dan een middel. Niet een sterke economie of een doeltreffende overheid bepaalt de kwaliteit van leven, maar een vitale en krachtige samenleving.

Deugdzaam denken

Klamer kiest voor een aanvulling op het economisch denken met neo-traditionele waarden. In zijn denken betekent dit het koppelen van conservatieve denkbeelden (deugden) aan een sterk sociale kijk op de samenleving, met nadruk op waarden als wellevendheid, solidariteit, zorgzaamheid en verantwoordelijkheid. Hij stoort zich aan het oprukkende marktmechanisme, de commercialisering van het publieke domein en de verstikkende greep van overheidsbureaucraten.

In zijn boek tekent hij zowel de sfeer van de markt, als de sfeer van de overheid als vierkanten. Ze zijn vierkant in hun logica. In de markt draait alles om de prijs van de dingen en voor de overheid draait alles om regels. Zowel in de markt als bij de overheid regeren contracten en de behoefte te controleren, te rationaliseren en te managen.

De werkelijkheid functioneert anders dan de sferen van de markt en de overheid ons willen doen geloven. Dat vraagt dus ook om anders te denken en rekenschap te geven van waarden en gemeenschappelijke goederen, van vriendschappen, van gezinnen, van een 'civil society'. Dat is het domein ook van netwerken, clubs en verenigingen, van kerken en scholen, van collegialiteit en wederkerigheid in relaties. Deze sfeer is in onze moderne samenleving tussen de wielen geraakt van een te dominante overheid met zijn bureaucratische regels aan de ene kant en het oprukkende marktdenken aan de andere kant. En hoewel de markt een goede manier is om economische beslissingen van individuen te coördineren, is het marktdenken te overheersend geworden en gaat het ten koste van de verdere ontwikkeling van de derde sfeer. De derde sfeer is cruciaal voor de vorming van sociale waarden en gemeen-

schappelijke goederen. Het is de informele sfeer dat mensen vertrouwen genereren, wellevendheid, een leuke buurt organiseren, gezelligheid, vriendschap en goede gesprekken.

Kerken leveren een belangrijke bijdrage aan deze derde sfeer. Ze brengen mensen samen en bepalen min of meer hun manier van samenleven, hun sociale en culturele waarden. In de Verenigde Staten voedt het kerkelijk leven waarden als dienstbaarheid, eerlijkheid en gemeenschapszin en 'n family values'. De sferen van de overheid en de markt zijn gebaat bij een sterke derde sfeer. Een democratisch bestel functioneert beter als de derde sfeer sterk is (Putnam 1994). Dat geldt evenzeer voor de markt. Mensen die elkaar kennen uit een kerk, vereniging of een netwerk zullen gemakkelijker met elkaar handelen dan mensen die totale vreemden van elkaar zijn. In deze sfeer worden burgerlijke deugden genereert, zoals verantwoordelijkheidsgevoel, prudentie, plichtsbef, vooruitziendheid, overtuiging en het vermogen om in team te opereren en opdrachten uit te voeren. Sociale waarden beïnvloeden in sterke mate het economisch denken. Zowel in de sfeer van de markt en de sfeer van de overheid is het nodig meer rekenschap te geven van deze waarden.

Dominant

Voor geen van de sferen is dominantie van de ene sfeer ten opzichte van de andere goed. De laatste vijf decennia hebben we dat ervaren met een te dominante overheids sfeer. Nu worstelen we met een dominant marktdenken, dat doorwerkt in elke sector. De markt staat model voor het handelen. Marktwerking in het notariaat, de energiesector en bij het openbaar vervoer geven aan dat het de overheid ernst is. Waarden als gemeenschappelijkheid, redelijkheid, prudentie en stabiliteit worden daardoor van minder gewicht, terwijl waarden als eigen belang, winst, zelfverrijking en efficiëntie de boventoon gaan voeren. Met als gevolg dat sociale waarden naar de achtergrond schuiven. Bij een dominante overheids sfeer zien we soortgelijke effecten. Illegalen die onder ons een goed bestaan hebben op gebouwd moeten weg; voor degenen die met hen optrekken en hen een warm hart toedragen is zulk overheidsbeleid, gebaseerd op uitvoering van uniforme regels en gelijke behandeling meedogenloos. Dat geldt ook voor het instituut van de gift. Nederlanders

WAARDENSHEMA VAN DE MARKT	
positief	negatief
vrijheid van keuze	machtconcentratie
soevereine consument	manipulatie via reclame
onafhankelijkheid	onzekerheid en instabiliteit
prestatiegerichtheid	prestatiedwang
ondernemingslust	hebzucht
objectieve prijsbeleid	objectivering
individuele verantwoordelijkheid	anonimiteit
individuegericht	asociaal en immoreel gedrag

geven nog volop, maar de belangrijkste groep zijn kerk-gangers en die groep slinkt snel. De overheid heeft veel verantwoordelijkheden overgenomen, waardoor we het ook normaal zijn gaan vinden dat de overheid deze functie overneemt. Veel Nederlanders voelen die sociale plicht niet meer. Wat dat betreft is het boeiend om de effecten van het besluit om subsidie te vragen voor de Theologische Universiteit te Kampen te meten als het gaat om de plicht van kerkleden om het instituut van gift in stand te houden. Het is de vraag vanuit welke waarden er gehandeld wordt.

Balans

Uit de schema's van de kenmerkende waarden blijkt, dat een goed balans tussen de drie sferen relevant is. Een dominante overheid verdringt de markt en zorgt er met haar bureaucratie voor dat de derde sfeer wordt aangetast. Een dominante marktwerking heeft te weinig oog voor sociale waarden en waardeert te weinig de eigenstandige rol van de overheid, waar het gaat om rechtvaardigheid, solidariteit en het collectieve belang. Maar ook de derde sfeer kan beperkend en verstikkend werken, omdat we afhankelijk zijn van mensen met wie we iets gemeenschappelijks hebben. De markt kan in zo'n geval vrijheid van handelen schenken. En de sfeer van de overheid voegt de waarde van recht doen en gelijke behandeling toe. In de praktijk lopen sferen in elkaar over en zorgen voor wederzijdse beïnvloeding, maar het is nuttig het onderscheid tussen de verschillende sferen goed voor ogen te houden. Liefde en vriendschap zijn niet te koop. De manier waarop rechtvaardigheid door de overheid wordt bevorderd geldt niet in de familiesfeer.

Burgerschap

We leven in een land van overvloed, desondanks heerst er onbehagen. Klamer wijst dat aan het feit, dat de derde sfeer (civil society) veronachtzaamd wordt. De opleving van waardendiscussies zijn daartoe een signaal. Die waarden zijn bepalend voor de kwaliteit van de samenleving. Het primaat van de samenleving en de eigen verantwoordelijkheid van burgers vraagt nadrukkelijker een plek. De overheid moet in haar beleid die derde sfeer versterken door meer rekening te houden met het belang van gezinnen, scholen, kerken, organisaties die in de derde sfeer opereren. Maar ook in de

formulering van beleid en de taal van de markt die in de overheidssfeer zo manifest aanwezig is (individu, klant en zorgconsument in plaats van burger en lid van een gemeenschap) kan een bijdrage worden geleverd aan de herwaardering van de derde sfeer, van waarden als burgerschap, zorgzaamheid, gemeenschappelijkheid en verantwoordelijkheid. En als het gaat om economie en markt is er veel gewonnen door helder te maken dat economie en markt geen doelen in zichzelf zijn, maar hulpmiddelen, systemen die het functioneren van vrijheid in de samenleving bevorderen, maar ook begrensd zijn naar hun aard.

In overtuiging

Het voorgaande is gemakkelijk opgeschreven. *In hemelsnaam!* is de titel van een boek, dat vraagt om nog een dimensie. Het vraagt om handelen vanuit overtuiging. In een wereld die stijf staat van contracten en wettelijke regels komt liefdevol handelen in de knel. Klamer wijst op Gods aanwezigheid in alles, dus ook in het handelen in de markt. De Here Jezus inspireert ons waarachtig te zijn, oog te hebben voor de ander en altijd te beseffen dat er meer is dan het hier het nu. *In hemelsnaam!* is ook een dappere poging om aan het handelen in overtuiging diepere zin mee te geven. Op dat terrein hebben kerken veel zeggingskracht verloren zien gaan. Het gesprek over het sociale klimaat in de samenleving wordt veel gevoerd op basis van horizontale sociale waarden voor de menselijke gemeenschap. Het onbehagen in de economisch denken heeft alles te maken met onvoldoende aandacht voor de betekenis van sociale en culturele waarden voor mensen, maar meer nog met het ontbreken aan zicht op zingeving en het waartoe. Dat doet de behoefte aan spiritualiteit ontstaan. Die verticale dimensie is gericht op de lof en eer en heerlijkheid van Hem die zetelt op de troon (Openbaringen 5: 13). De werkelijke doorstart van de aarde en een menswaardig bestaan is gelegen in haar eenwording met de hemel. Dat is een dimensie, die ook dynamiek geeft aan de sociaal-economische politiek van de ChristenUnie en waardoor schema's als links-rechts, overheid-markt, individueel belang versus collectief belang doorbroken kunnen worden.

WAARDENSHEMA VAN DE CIVIL SOCIETY	
positief	negatief
verantwoordelijkheid	plichtmatigheid
loyaliteit	betutteling
gemeenschappelijkheid	onderdrukking
zorgzaamheid	afhankelijkheid
generositeit	liefdadigheid
vriendschappelijkheid	vijandelijkheid
collegialiteit	buitensluiting
	discriminatie

WAARDENSHEMA VAN DE OVERHEID	
positief	negatief
rechtvaardigheid	meedogenloos
solidariteit	belastingdruk
collectief belang	nationalisme
regelgeving	dwang en regelzucht
gelijkheid	stroperigheid
overleg	inefficiëntie
democratisch	onpersoonlijk
objectiviteit	bureaucratisch, harteloos

Moslims en het Westen, *peace in our time?*

Door Gert-Jan Segers, uitgezonden door de GZB en werkzaam aan een christelijk studieceterum in Egypte.

BOEKGEGEVENS

Nederlandse moslims

Van migrant tot burger
(met cd-rom)

Dick Douwes, Martijn de Koning,
Welmoet Boender

ISBN 90 5356 761 5

180 pagina's,

Amsterdam University Press 2005

€ 19,50

Op de dag ik me aan deze bespreking zet, zijn er drie bommen afgegaan in drie hotels in Amman. In Baghdad ontploffen ze dagelijks. Vandaag kwam ook een einde aan het aardse leven van de Al-Qaida bommenmaker op Java, een getalenteerde ingenieur van 49 met honderden slachtoffers op zijn geweten. Het is ook de periode dat de Nederlandse rechter over het lot van de islamitische knutselaar Samir A. beslist. En ik heb net een onaangenaam gesprek bij mijn garage achter de rug. De man die de ventilator moest repareren, was wel te spreken over Zargawi. Het maakt me soms behoorlijk somber over de verhouding tussen de Moslim-wereld en het Westen. Het valt dan niet mee om heel objectief een bundel te lezen waarin een team van onderzoekers aan Nederlandse universiteiten mij wil laten geloven dat de moslim-extremisten de uitzondering op de regel zijn. Maar ik heb wel mijn best gedaan.

Veenbrand

Eerlijk gezegd overtuigt een goed gesprek met onze voormalige taallerares Rasja en haar man Najib me meer dan dit boek. Zij laten me zien dat de Islam en de Westerse cultuur wel degelijk on speaking terms kunnen komen. Juist omdat zij de werkelijkheid niet mooier maken dan die is en soms ook met de handen in het haar zitten. Rasja en Najib waren pas over uit het Engelse Leeds en natuurlijk hadden we het over de bomaanslagen in Londen. De

dadert gingen naar dezelfde moskee als waar Rasja en Najib op vrijdag bidden. Rasja en Najib vertelden over hun frustratie over de Islamitische leiders in Engeland, over de onvrijheid in het Midden-Oosten en uitten hun zorg over de haperende integratie van moslims in Europa. Tegelijk hebben ze – net als ik – grote vragen bij de Westerse invulling van vrijheid. Tijdens ons gesprek ontroerde het me bijna om te zien hoe ze in staat waren om een open, tolerante levenshouding te combineren met een vrome toewijding aan Islam.

Je hebt moslims in soorten en maten en de meeste deugen. Dat is een van de boodschappen van de recent verschenen studie *Nederlandse moslims, van migrant tot burger*. De bundel toont hoe gevarieerd het Islamitische palet in Nederland is, legt kort uit wat Islam is en vertelt hoe op dit moment de interactie tussen moslims en de dominante Nederlandse meerderheidscultuur verloopt. Het is de auteurs in ieder geval goed gelukt in kort bestek waardevolle informatie te geven over verschillende Islamitische stromingen, organisaties en woordvoerders. Ik vermoed dat de opstellers van de bundel op deze manier de maatschappelijke gemoederen in het post-Van Gogh-tijdperk een beetje tot bedaren willen brengen. Als je het boek uit hebt, weet je zeker dat er ook nog andere moslims zijn dan Mohammed B. en de Brabantse 'imam' Van der Ven. Maar met dit nobele doel lopen de auteurs wat mij betreft het gevaar dat ze een veenbrand bagateliseren door te melden dat er nauwelijks vlammen te zien zijn.

Flexibiliteit

Zo wordt gesteld dat 'veruit de meeste moslims op geloof en ritueel zijn gericht en de Islam geen politieke rol toe-kennen' (32). Dat kan zijn, maar ik ben zeer benieuwd hoeveel prominente Islamitische theologen daar een theologisch fundament voor kunnen leggen. Toen de Egyptische Abu Zaid de koran contextueel benaderde, werd hij door een rechtbank tot 'ongelovige' verklaard en werd zijn vrouw gedwongen van hem te scheiden. Abu Zaid doceert nu in Leiden. De Islam is nog altijd onlosmakelijk verbonden met politiek en staat, zoals Mohammed niet alleen de stichter van een godsdienst was, maar ook een staatsman en een veroveraar. Dan kunnen 1300 jaar later sommige volgelingen in Nederland vooral op ritue-

len gericht zijn, maar het is wel de vraag of de Islam zelf en zijn toonaangevende theologen het bij rituelen willen laten. Met andere woorden, heeft de mainstream Islam niet een veel grotere pretentie dan wat moslims in een minderheidspositie in een Westers land op dit moment laten zien? Je hoeft alleen maar naar de landen met een Islamitische meerderheid te kijken om te weten dat de vraag stellen haar ook beantwoord is. Hoe politiek en Islam zich tot elkaar verhouden, ontdek je heel wat eerder in de praktijk van Islamitische landen, dan in het gedrag van een Islamitische minderheid in een gesecculariseerd, Westers land.

Een ander voorbeeld van de vergoelijkende toon van het boek. De Islam wordt gekarakteriseerd als “een flexibele godsdienst waar iedereen zich kan inpassen” (59). Afgezien van het feit dat dit een waardeoordeel is dat je niet zou verwachten in een bundel van wetenschappers, valt hier nog wel wat op af te dingen. Uit eigen ervaring weet ik hoe bitter en soms gewelddadig er wordt gereageerd als een moslim christen wordt. Mijn perceptie is dat de Islam uiterst flexibel is in het binnenhalen en behouden van volgelingen, maar een heel ander gezicht toont als iemand de Islam verlaat. Een Egyptische ex-moslim die vreest voor zijn leven, heeft misschien iets meer recht van spreken over de ‘flexibiliteit van de Islam’ dan een autochtone moslim die aan een bundel over de Nederlandse Islam meewerkt.

Slaan

Bij de bespreking van 11 september en de nasleep zie je de opstellers opnieuw worstelen met de spanning tussen de harde feiten en dat wat ze eigenlijk willen zeggen. Zo schrijven ze dat er weliswaar “enkele enquêtes onder moslims” waren waaruit bleek dat “een kleine meerderheid” begrip had voor de aanslagen. Maar daarna vragen ze zich onmiddellijk af hoe betrouwbaar die enquêtes eigenlijk zijn (149). De voormalige Iraakse minister van Informatie zou niet anders hebben gereageerd. Ook bij de bespreking van overlast door moslim-jongeren wordt vooral benadrukt dat er grote overeenkomsten zijn met autochtone jongeren (‘assertieve levensstijl’). En als allochtone hangjongeren als bedreigend worden ervaren, is dit vooral een ‘gevoel’ (140). Maar halverwege staat dan opeens: “Wel is het zo dat Marokkaans-Nederlandse jongens oververtegenwoordigd zijn in de daderstatistieken van criminaliteit”. Ik vermoed dat er minstens een redactievergadering overheen ging voordat deze zin er in kwam.

Op het gevaar af dat ik een op onderdelen waardevolle bundel onrecht doe, ga ik nog even door. Bij de beschrijving van de rechtspositie van mannen en vrouwen heeft het er alle schijn van dat de schrijvers vooral op zoek zijn

geweest naar alle positieve uitzonderingen die er in de Islamitische wereld gemaakt zijn op de – in ieder geval op dit punt – harde Sharia. Anders dan de auteurs geloven geeft de Koran wel degelijk de man het recht zijn vrouw te slaan (Sura 4:34). Verder kan (o.a. in Egypte) een man zijn vrouw met een enkel woord verstoppen om haar later weer terug te eisen (gebaseerd op bijvoorbeeld Sura 2:227). En dan hebben we het nog niet over de positie van vrouwen in landen als Saoedi-Arabië waar ze niet eens mogen autorijden of stemmen.

Scheiding geloof en staat

Ook op het punt van de scheiding tussen geloof en staat doen de auteurs weer erg hun best om de scherpe kantjes er vanaf te halen. Ze stemmen in dat Islam die scheiding niet kent, maar voegen er onmiddellijk aan toe dat dat ook voor het Christendom geldt. En bovendien wordt gemeld dat ‘de meeste islamitische samenlevingen al eeuwen een belangrijke mate van scheiding tussen staat en moskee kennen’ (101). Dat lijken mij moeilijk vol te houden beweringen. Turkije is het enige voorbeeld van een land met een moslimmeerderheid en een seculiere staat. Maar zelfs in dit land hebben minderheden niet dezelfde rechten als de moslim-meerderheid. Om dan nog maar te zwijgen over het Midden-Oosten, waar geen enkel land volledige godsdienstvrijheid heeft. In al die landen is de Sharia minimaal de bron van de nationale wetgeving, zo niet de enige Grondwet.

De staatsrechtelijke pretentie van de Islam is verbonden met de ontstaansgeschiedenis. Mohammed was profeet, staatsman, rechter en generaal tegelijk. De kerk is begonnen als een onbeduidende minderheid zonder politieke aspiraties. Na de sterke groei van het Christendom heeft de Kerk weliswaar een grotere maatschappelijke rol opgeëist en soms zelfs geprobeerd om de Staat te domineren, maar in al die eeuwen heeft de Kerk nooit de pretentie gehad om de staat te vervangen. Vanaf het moment dat Mohammed de scepter over Medina is gaan zwaaien, is de claim van de Islam op de staat veel vergaander, zo niet totaal. Het is wat mij betreft daarom nogal misplaatst om op dit punt een parallel tussen Islam en Christendom te trekken.

De balans

Voor iedereen die kort wil kennismaken met de Islamitische wereld in Nederland is dit een prima bundel. Maar het is wel zaak om bij het lezen steeds na te gaan waar feiten eindigen en twijfelachtige interpretatie begint. Voor echte peace in our time zullen we eerst samen de feiten onder ogen zien, hoe hard en vervelend die ook soms ook zijn. Ik verheug me daarom nu vooral op het volgende gesprek met Rasja en Najib.

Inhoudsopgave

Kostbare, kwetsbare vrijheid	2 en 3
Thema <i>WegWijzer</i> en Thema <i>Inleiding</i> door Erik van Dijk	
Verhit vragenuurtje	4
Thema <i>Verslag</i> door Pieter Grinwis	
Wanneer gaat de Verlichting uit?	6
Thema <i>Interview</i> met Egbert Schuurman	
Vrijheid van onderwijs: recht en opdracht	10
Thema <i>Studie</i> door Gert Schutte	
Vrijheid voor eigen identiteit	
<i>De schoolstrijd van Groen van Prinsterer</i>	14
Thema <i>Studie</i> door drs. H. Veldman	
Vier jaar dualisering	18
Denk <i>Kader</i> door Frans de Lange	
Bijbel en geweld, een spanningsvolle relatie	19
Herhaling Thema <i>Studie</i> uit vorige nummer	
Reacties op het artikel "Van bolwerkmodel naar incarnatie"	23
Discussie over Thema <i>Studie</i> van Reinier Koppelaar in juni-nummer Reacties door o.a. Lt.-kolonel I. Voorham, prof.dr.A.v.d.Beek en ir.J.van de Graaf	
Bewijs genoeg	28
Column Ad <i>Rem</i> door Jan Post	
Jubilee Manifesto	29
Boeken <i>Wijzer</i> door Cors Visser	
In hemelsnaam!	31
Boeken <i>Wijzer</i> door Jan Westert	
Moslims en het Westen, <i>peace in our time?</i>	34
Boeken <i>Wijzer</i> door Gert-Jan Segers	